

ZE KUNNEN (NIET) SPREKEN:

**De subalterne vrouw in drie moderne romans van
Nederlandse migrantschrijvers.**

MA Scriptie

Serim Kim

s1063863

MA Neerlandistiek

Universiteit Leiden

Dr. E.A. Op de Beek

28 april 2019

INHOUD

1. Inleiding	3
Onderzoeksvragen en -methode	7
2. Wie is de subalterne vrouw?	
2.1. De wereld waarin “zij” niet kan spreken	9
2.2. Twee kanten van representatie (<i>re-presentatie</i>)	14
2.3. Over de onbesproken “zij” gesproken	18
2.4. Fictieve subalterne stemmen in de literatuur	22
2.5. Gender begrijpen binnen narratief	25
3. De praktijk	
3.1 Casus: <i>Yemma</i>	30
3.2 Casus: <i>Fata Morgana</i>	45
3.3 Casus: <i>Spotvogel</i>	60
4. Conclusie	68
5. Bibliografie	70

INLEIDING

Dankzij moderne media en technologieën, lijken mensen in de eenentwintigste eeuw dichter bij elkaar te staan dan in de voorafgaande eeuwen. De technologische vooruitgang biedt steeds meer mensen de mogelijkheid met weinig moeite een beeld te krijgen van een ander. Door de spontaniteit van de telecommunicatiemiddelen krijgen ze een idee dat de afstand tussen het Westen en de rest van de wereld steeds kleiner wordt en lijkt het dat ze beter met elkaar kunnen communiceren en elkaar dan sneller kunnen begrijpen. In *Reclaiming Conversation* beweert Sherry Turkle echter dat mensen zich in de huidige maatschappij minder betrokken voelen door al die nieuwe media en technologie en juist “less invested in each other” zijn.¹ Volgens haar lijkt het erop dat de geestelijke afstand door die ontwikkelingen juist groter is geworden. Hierdoor twijfelt Turkle eraan of mensen gelijkwaardig kunnen spreken en of alle stemmen werkelijk gehoord worden.

In de recente decennia kunnen westerlingen diverse problemen zowel binnen als buiten de westerse wereld steeds directer, intensiever en dus levendiger waarnemen: terroristische aanslagen op verschillende continenten, eindeloze hardvochtige oorlogen in Syrië, nucleaire oefeningen in Noord-Korea, kinderlegers in Afrika, onmenselijke handelingen in China, vrouwenmishandelingen in de islamitische cultuur en de vluchtelingenstroom richting Europa. Dit zijn meervoudige representaties van complexe kwesties in de voor onwetende westerlingen *exotische* wereld. Deze beelden over de ander worden vaak gecensureerd en als natuurlijk weergegeven door gezaghebbers in de samenleving. Hierin wordt het lijden van de slachtoffers weergegeven, wier stemmen in feite niets anders zeggen dan: “help ons”. In *Displaced Selves in Contemporary Fiction, or the Art of Literary Activism* ziet Tony Simoes da Silva deze situatie als volgt: ‘The refugee or asylum seekers are in this worldview a variation of the native in colonial discourse.’²

De kritische blik van Da Silva nuanceert dat het probleem al langer bestaat – eerder is het een nawerking van koloniale expansie en westerse misleiding door middel van media als culturele techniek. Ondertussen moeten mensen zich – geforceerd tot een passieve houding – gedachteloos inleven in wat zij voorgeschoteld krijgen door de soms eenzijdige, maar beeldbepalende massamedia. Hierdoor blijven ze onbewust onderdrukt en blijft, in de

¹ Turkle 2015, p. 6

² Da Silva 2013, p. 66

tredmolen van het leven, een kritische analyse of reactie achterwege. In deze situatie wordt de mens door de lens van de westerse gezaghebbers misleid tot de gekleurde visie over de samenleving, waarin mensen geloven dat ze zich kunnen identificeren met de pijn van de onderdrukten. Representaties geven geen transparante werkelijkheid weer. Volgens Maria Boletsi worden van westerse denkbeelden afwijkende opvattingen als onbeschaafd en immoreel neergezet.³ In dat opzicht is er sprake van ongelijkheid in de representatie van de ander, waardoor het Westen en de rest van de wereld van elkaar vervreemd worden.

In *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews* stelt Michel Foucault de vraag of de onderdrukten buiten het Westen inderdaad stemloos zijn in de maatschappij.⁴ Hij verklaart dat dit niet zo hoeft te zijn, vanwege het centraal stellen van hun eigen soevereine subject, ook wel door westerlingen gezien als vertegenwoordiger van de oosterse stem. In tegenstelling tot zijn zienswijze heeft de visie op de wereld die door de representanten gecreëerd wordt, aanzienlijke blinde vlekken. Zo blijft het lijden van Noord-Koreanen al lange tijd onopgelost en onbesproken. Jung-hee Lee stelt bijvoorbeeld dat tussen 2002 en 2012 ongeveer 39,6 tot 46,8 procent van de Noord-Koreaanse bevolking (regio Ryanggang-do) ondervoed was. Bovendien stijgt het aantal ondervoede kinderen elk jaar met 38 procent en sterft 53 procent van de kinderen voor het vijfde levensjaar.⁵ Noord-Korea is daarnaast al decennialang bezig met het produceren van opium en veel Noord-Koreanen lijden aan een drugsverslaving. Steeds meer mensen raken verslaafd aan de drugs om aan de realiteit te ontsnappen. Er zijn zelfs geruchten gaande dat door de voedseltekorten kannibalisme heerst. Waarom krijgen ze zo weinig aandacht, terwijl ze wel degelijk bestudeerd worden? Voor de meerderheid lijkt het economisch en politiek gezien niet interessant genoeg om de westerse massamedia te trekken, die als dominante macht eenzijdige werkelijkheden weergeven. Bovendien functioneren de vertegenwoordigers van de onderdrukten vaak niet, zoals Foucault beweert, omdat zij voor hun eigen belang werken.

In 'Can the Subaltern Speak?' werpt Gayatri Chakravorty Spivak licht op een dergelijke onbesproken groep mensen, wier problemen onzichtbaar gebleven zijn in onze samenleving. Ze noemt zichzelf een "praktische deconstructionist, feminist en marxist": door middel van deconstructie onthult ze hoe "een bepaalde waarheid" is gecreëerd door westerse intellectuelen. In haar werk verwijt Spivak het prestigieuze Westen dat ze schade berokkent aan niet-Europese mensen, vooral vrouwen. In de tussentijd geeft ze constant radicale kritiek

³ Boletsi e.a. 2015, p. 13

⁴ Foucault 1997, p. 217

⁵ Lee 2014, p. 11

op de wereld, waar de onbesproken groep mensen nooit kunnen spreken vanwege hun economische, etnische en religieuze/culturele toestand.

Spivak stelt de positie van etnische minderheden, armen en in het bijzonder vrouwen hierom ter discussie. Deze minderheden, die Spivak “subaltern” noemt, mogen in de huidige samenleving geen stem krijgen: de subaltern is ontstaan door een ongelijke machtsverdeling in de maatschappij en wordt monddood gemaakt door de machthebbers. In haar onderzoek bestudeert Spivak Indiase vrouwen, die door hun geloof en omstandigheden gedwongen werden om zelfmoord te plegen. De westerlingen vonden het barbaars dat ze zich vrijwillig opofferden. In deze toestand werden de vrouwen echter nergens echt gehoord. De blanke mannen bekeken de kwestie slechts vanuit hun eigen standpunt oogpunt dat de Indiase vrouwen geen zelfmoord zouden moeten plegen, terwijl het bij hen eigenlijk geen misbruik of probleem is, maar een erekwestie. Hierin wordt onderscheid gemaakt tussen de subaltern en de onderdrukte. Op het moment dat een subalterne persoon voldoende aandacht krijgt en zich bewust wordt van het probleem, kan hij of zij niet meer als “subaltern” beschouwd worden. Volgens Spivak moeten ze dan eerder als een “onderdrukte” worden gezien.

Subalterne vrouwen die door de machtsverhouding tussen gender, etniciteit, religie, en economische toestand geen stem krijgen, zijn over de hele wereld aanwezig – maar onzichtbaar – ook in de Nederlandse samenleving. Omdat niemand geïnteresseerd is in hun waarlijke stem, blijven ze door wie dan ook onbesproken. Spivaks blik op de samenleving waarin de subalterne vrouwen moeten lijden, biedt weinig hoop. ‘The subaltern as female cannot be heard or read.’⁶ Het begrip subaltern is bovendien zo bovenzinnelijk dat het moeilijk is om een beeld van deze vrouwen in de werkelijkheid te krijgen, althans.

In de afgelopen eeuwen speelt literatuur als een van de populairste media een belangrijke rol in de representatie van de werkelijkheid. Literatuur lijkt op een klankkast met diverse visies; zij kan de mogelijkheid geven de werkelijkheid te interpreteren in de vorm van een representatie op een unieke manier. Binnen elke representatie bestaat echter het gevaar van de ongelijke representatie, omdat zij net als andere teksten en media een *narratief* heeft. Later in mijn onderzoek zal dit nader worden toegelicht.

Ondanks deze keerzijde kan literatuur een open structuur vormen met een vrije interpretatie, waarin een werkelijkheid als fictie voorgesteld wordt. Hierdoor zijn literaire teksten in staat om de onbesproken, onbekende wereld te deconstrueren en om veel creatieve ruimte te bieden aan de lezer. In dat opzicht lijken de werkelijkheden die door literaire teksten

⁶ Spivak 1993, p. 104

kunnen worden weergegeven, te verschillen van de werkelijkheden in andere media.

In 2007 verscheen de roman *Fata Morgana* van Chika Unigwe, *Spotvogel* van Hafid Bouazza werd uitgebracht in 2009 en *Yemma* van Mohammed Benzakour kwam uit in 2013. In deze drie recente romans staat respectievelijk ten minste één vrouw centraal die als subaltern kan worden beschouwd in de Nederlandse maatschappij. Naast het feit dat de personages bij etnische minderheden horen en vrouw zijn, is het opvallend dat ze in de romans uiteindelijk allemaal sterven én dat ze aan de hand van verschillende narratieven op verschillende manieren worden gerepresenteerd. Deze drie Nederlandse romans zijn bovendien het onderzoeken waard omdat ze van oorspronkelijk niet-Westerse auteurs zijn, die in het buitenland geboren zijn, maar getogen zijn in Nederland. In de roman komen personages voor die lijken op de auteurs. Ondanks de gelijkens tussen de personages en hun levens en die van de auteurs zullen ze in mijn scriptie als fictief worden gezien.

Omdat in Spivaks theorie en in de bovenstaande drie romans de nadruk vooral op de vrouwen ligt, lijkt het erop dat slechts vrouwen bij de subaltern kunnen horen. Mannen kunnen echter ook als subaltern beschouwd worden, en wel op grond van leeftijd, homoseksualiteit en etniciteit. Toch worden vrouwen door de ongelijke machtsverdeling tussen mannen en vrouwen het meest verbeeld in de subaltern studies – subalterne vrouwen worden gezien als het laagste van de sociale hiërarchie. Hierbij worden ze veelvuldig als object van mannen neergezet.

In mijn scriptie staan de subalterne vrouwen in de Nederlandse literatuur centraal. Aan de hand van de literatuur zal bestudeerd worden hoe en door wie ze worden gerepresenteerd in de Nederlandse samenleving. De representatie in de romans lijkt echter nooit neutraal te kunnen zijn, omdat de narratologische structuur in literaire teksten veel invloed heeft op de representatie; “wie representeert wie?” is in dat opzicht een belangrijke kwestie.

ONDERZOEKSVRAGEN EN -METHODE

Naar aanleiding van de voorgaande inleiding, over de subalterne vrouwen in de Nederlandse literatuur, kan een aantal onderzoeksvragen gesteld worden. De hoofdvraag die door het onderzoek moet worden beantwoord, luidt als volgt: In hoeverre draagt de narratologische constructie bij een gelijkwaardige representatie in de volgende drie romans van Benzakour, Unigwe en Bouazza: *Yemma*, *Fata Morgana* en *Spotvogel*?

Om bovenstaande vragen te kunnen beantwoorden, zal ik eerst de volgende vragen beantwoorden: wie zijn de subalterne vrouwen en de etnische minderheden? Hoe en door wie worden ze in het literaire werk gerepresenteerd? Is het überhaupt mogelijk om de subalterne vrouw gelijkwaardig te representeren? Is er sprake van ongelijke representatie? Hoe verhoudt de narratologische structuur van de literatuur zich tot de kritische representatie van de subalterne vrouwen? In hoeverre zijn de representatie van de drie romans verschillend en/of hetzelfde? Kunnen de subalterne vrouwen door middel van de literatuur spreken?

Om bovenstaande vragen te beantwoorden is mijn scriptie in de volgende hoofdstukken opgedeeld. Ten eerste zal Spivaks idee van de subaltern toegelicht worden aan de hand van haar artikel ‘Can the Subaltern Speak?’. Hierbij zijn de werken van Karl Marx, Foucault en Gilles Deleuze bestudeerd om de ongelijke toestand van de wereld te theoretiseren, waarin de subalterne vrouwen nooit kunnen spreken.

Ten tweede zullen het concept “het narratief” in de literatuur en de verhouding tussen narratologische structuur en representatie ter sprake komen. In dit hoofdstuk zal de nadruk van het onderzoek liggen op de werken van Maaïke Meijer en Ruth E. Page. Hierin zullen mannelijke narratieven en misogynie uiteengezet worden, die in de literatuur lange tijd hebben geheerst.

Vóór elke analyse zal ten derde besproken worden wie de etnische minderheden zijn die in de romans belichaamd worden. In *Yemma* en *Spotvogel* staan Marokkaanse vrouwen binnen de Nederlandse maatschappij centraal. Hierop zal het licht geworpen worden aan de hand van *Het land van herkomst: Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* van Nadia Bouras. Voor de Afrikaanse vrouwen die in *Fata Morgana* besproken worden, zal *Van Accra naar Amsterdam Afrikaanse Migranten op Weg naar Europa* van Kees Broere bestudeerd worden.

In de analyse van de romans zal de verhouding tussen de narratologische structuur en

de representatie van de subalterne vrouwen geanalyseerd worden, waarin een aantal sociale factoren waargenomen kunnen worden die de vrouwen onderdrukken in de samenleving.

Als laatste zal de conclusie worden gegeven, waarbij zal worden gereflecteerd op de gevolgde methode.

DE WERELD WAARIN “ZIJ” NIET KAN SPREKEN

De “subaltern” zoals die hier wordt aangeduid, verscheen vanaf het einde van de vijftiende eeuw - rond het begin van het imperialisme. In de destijds gekoloniseerde landen werden bestuurders en infrastructures hervormd in het belang van de imperialisten uit Europa, om zo de groei en circulatie van hun industrie te onderhouden.⁷ Daartoe werden nieuwe infrastructuur, wetgeving en een gestandaardiseerd onderwijssysteem ontwikkeld, ten koste van de lokale industrie en landverdeling. In dit systeem werden grondstoffen en werkkrachten in weerwil van de inheemsen naar de westerse koloniserende landen gestuurd. Naast de economische exploitatie werden de inlanders gedwongen om zich aan te passen aan de westerse normen en waarden. Ten koste van hun identiteit in de gekoloniseerde landen leidde de Europese expansie tot een succesvolle transitie van het feudalisme naar het kapitalisme.

De imperialisten maakten hun missie af waarna het werd voltooid door de kapitalisten. Als gevolg van de dekolonisatie, de groei van het multinationale kapitaal en de verlichting van de administratieve last lijkt het Westen misschien minder invloed te hebben op de rest van de wereld. Door middel van de moderne telecommunicatie en de opkomst van de geavanceerde kapitalistische economie blijft de internationale arbeidsverdeling zowel in het Westen als in de rest van de wereld echter goedkope arbeidskrachten leveren voor de investeerders. De fabrikanten gevestigd in de ontwikkelde landen in het Westen worden naar derdewereldlanden overgeplaatst, waar de arbeid goedkoop is – “de meest arbeidsintensieve stadia van de productie”.⁸ In dit systeem worden goederen uit derdewereldlanden met tariefvrijstellingen wederom geëxporteerd naar de ontwikkelde landen in plaats van ze te verkopen aan de lokale markt. De rijkdom die hierdoor wordt vergaard, wordt zo opnieuw geïnvesteerd ten gunste van de westerse machthebbers. In de achtereenvolgens door de imperialisten en kapitalisten gecreëerde wereld en wordt de stem van de verborgen onderdrukten niet gehoord, die zich van hun onderdrukte positie vaak niet bewust zijn. Hierover beweren John Cavanagh en Joy Hackel het volgende: ‘In these cases, multinationals are freer to resist militant workers, revolutionary upheavals, and even economic downturns.’⁹ In deze toestand zijn de onderdrukten “as mute as ever”.¹⁰

⁷ Spivak 1993, p. 83

⁸ Spivak 1993, p. 83

⁹ Cavanagh en Hackel 1983, p. 8

¹⁰ Spivak 1993, p. 90

De impact van de westerse investeringen kan in verschillende sociale en economische systemen zoals onderwijs, koophandel worden teruggezien. Hierin lijken onderdrukten zowel in het Westen als in de rest van de wereld blind te zijn voor het feit dat ze door de generaties heen door de maatschappij onderdrukt blijven. In *Lenin and Philosophy and Other Essays* beweert Louis Althusser het volgende:

‘The reproduction of labour power requires not only a reproduction of its skills, but also at the same time, a reproduction of its submission to the ruling ideology for the workers, and a reproduction of the ability to manipulate the ruling ideology correctly for the agents of exploitation and repression, so that they, too, will provide for the domination of the ruling class “in and by words” [*par la parole*].’¹¹

Eén van de investeringen wordt “in and by words” gedaan om de positie van het Westen en de rest in de loop van de tijd als subject en object te blijven behouden. De bekendste westerse strategie blijkt uit een citaat uit *How to Write about Africa* van Binyavanga Wainaina. In de door het Westen gecreëerde media hebben mensen de neiging om onwillekeurig stereotypische visies te projecteren op de ander. Als het om een Afrikaanse vrouw zou gaan: ‘Among your characters you must always include The Starving African, who wanders the refugee camp nearly naked, and waits for the benevolence of the West [...] She must never say anything about herself in the dialogue except to speak of her (unspeakable) suffering.’¹² In deze prototypische verbeelding worden het Westen als redder en het Oosten als kwetsbaar object gerepresenteerd, terwijl het Westen zelf de fundamentele oorzaak van deze onrechtvaardige situatie is. Zolang het sociaaleconomische systeem in de geïnvesteerde landen zo blijft bestaan, betekent de reddingsactie niet meer dan een tijdelijke oplossing voor, een zelfrechtvaardiging van of een hypocriete verzoening met eerdere gebeurtenissen, zo wordt het steeds opnieuw blijven creëren van een ongelijke representatie van de ander.

In de twintigste eeuw ontstaat er onder de westerse intellectuelen kritiek op de poging tot subjectveren van het Westen, waardoor de rest van de wereld als de ander – object van de Westerse wereld – beschouwd werd. Hun kritiek resulteerde er echter niet in dat de onderdrukten gesteund werden, maar, opzettelijk of niet, leidde de kritiek tot een bevestiging van de ongelijke toestand, waardoor het Westen de rest monddood bleef maken, aldus Spivak:

¹¹ Althusser 1971, pp. 132-133

¹² Wainaina 2006, p. 93

‘Some of the most radical criticism coming out of the West today is the result of an interested desire to conserve the subject of the West, or the West as Subject. [...] this concealed Subject pretends it has ‘no geo-political determinations. The much-publicized critique of the sovereign subject thus actually inaugurates a Subject.’¹³

Als een voorbeeld hiervan licht Spivak het gesprek tussen twee Franse filosofen, Foucault en Deleuze toe, die centraal stonden in het westerse intellectuele discours van de twintigste eeuw. In dit gesprek kwamen ten eerste de volgende twee ideeën ten opzichte van de poststructuralistische theorie aan de orde: de relatie tussen macht, verlangen en interesse (*desire, power en interest*) is zo heterogeen dat men hen nooit kan reduceren tot één perspectief. Ten tweede moeten westerse intellectuelen het discours van de ander in de maatschappij kennen en proberen hen te onthullen.¹⁴ Hierin streefde Deleuze naar een definitie van het begrip verlangen: ‘desire does not lack anything; it does not lack its object. It is, rather, the subject that is lacking desire, or desire that lacks a fixed subject; there is no fixed subject except by repression.’¹⁵

De poging om het verlangen te relateren aan het subject-object perspectief lijkt volgens Spivak te zijn mislukt. Zij was van mening dat Deleuze en Foucault op mechanische wijze een schematische oppositie tussen interesse en verlangen probeerden te creëren: ‘We never desire against our interests, because interest always follows and finds itself where desire has placed it.’¹⁶ In hun kunstmatige methodiek ontbreekt een essentiële menselijke factor: ‘The identity whose absence troubles Foucault and Deleuze.’¹⁷ Volgens haar waren de twee Franse wijsgeren te onverschillig over ideologie en leidde dat tot de onbekwaamheid – ze konden niet speuren naar de grote namen in de geschiedenis van intellectuelen zoals Marx en Freud.¹⁸

Spivak bevestigde Marx’ idee dat de onderdrukten in de huidige toestand geen stem krijgen in de wereld, waarin het Westen door middel van haar superieure technologie en het kapitalistische systeem veel macht uitoefent op de rest. In dat opzicht kan Spivak, zoals eerder besproken is, beschouwd worden als een pro-marxist. Het verschil is echter dat haar visie en retoriek terughoudender en minder dwingend is ten opzichte van haar retoriek en visie, terwijl

¹³ Spivak 1993, p. 66

¹⁴ Spivak 1993, p. 66

¹⁵ Deleuze e.a. 1977, p. 26

¹⁶ Foucault 1977, p. 215

¹⁷ Spivak 1993, p. 72

¹⁸ Spivak 1993, p. 68

Marx de opstand van de onderdrukten als de enige oplossing zag. Het lijkt erop dat de onderdrukten in de huidige wereld, waar de machtsverdeling extremer is geworden, zelfs geen kans krijgen om in opstand te komen.

De volgens Spivak onnatuurlijke visie van de twee Franse denkers leidde bovendien tot een onjuist westers wereldbeeld van de ander, en ontwikkelde zich vervolgens tot een heliocentrisch discours, waarin Europa als subject centraal in staat: ‘Foucault admits to using the ‘metaphor of the point which progressively irradiates its surroundings’. Such slips become the rule rather than the exception in less careful hands.’¹⁹ Hierdoor stellen de intellectuelen voortdurend de ander voor als de schaduw van het Europese subject.

Deleuze en Foucault zagen bovendien de mens als een soeverein subject. Spivak beweerde echter dat het menselijke bewustzijn discursief geconstrueerd is. In haar werk zegt ze het volgende: ‘Marx is obliged to construct models of a divided and dislocated subject whose parts are not continuous or coherent with each other.’²⁰ Onze subjectiviteit is ontstaan door het verschuivende discours van macht, dat eindeloos door ons heen spreekt en die ons in bepaalde posities en relaties plaatst. In dat opzicht kunnen we nooit volledig zelfstandig zijn, nooit onze identiteit creëren door onszelf centraal te stellen. In plaats daarvan is het subject gedecentraliseerd, en wordt ons bewustzijn constant gevormd in relatie tot externe factoren. Het individu is dan ook geen transparante representatie van een persoon, maar een effect van een discours.

Westerse intellectuelen hebben tevens geprobeerd zich als een transparant medium op te stellen om de ander te representeren. In de tussentijd werd de rest van de wereld echter gemanipuleerd op een wijze die Spivak “epistemisch geweld” noemt, doordat de positie van het Westen als subject bevestigd werd:

‘[...] It is not only that everything [Western intellectuals] read, critical or uncritical, is caught within the debate of the production of that Other, supporting or critiquing the constitution of the Subject as Europe. It is also that, in the constitution of that Other of Europe, great care was taken to obliterate the textual ingredients with which such a subject could cathect, could occupy [...] its itinerary – not only by ideological and scientific production, but also by the institution of the law.’²¹

¹⁹ Spivak 1993, p. 69

²⁰ Spivak 1993, p. 71

²¹ Spivak 1993, p. 76

Bovendien bekritiseert Spivak Foucault en Deleuze vanwege het idee dat ze een verkeerde opvatting hebben over onderdrukte groepen in de maatschappij, vooral arbeiders. Hierin stelt Foucault de volgende vraag: ‘Are those who act and struggle mute, as opposed to those who act and speak?’²² Door het herstellen van een gecentreerd subject – de eigen “intellectuelen” van de rest - nemen de twee denkers aan dat het werk van de intellectuelen de stemmen van de onderdrukten kan weergeven. In het werk van de Franse filosoof werden de intellectuelen beschouwd als een betrouwbare bemiddelaar voor de stemmen van de onderdrukten, waardoor ze voldoende konden spreken: ‘According to Foucault and Deleuze [...] the oppressed, if given the chance [...], *can speak and know their conditions.*’²³

De twee Franse denkers doen, kortom, een poging om de onderdrukten in de rest van de wereld te representeren, met daarin verweven hun kritiek op de subject-objectverhouding tussen het Westen en de rest. Hun mechanisch-kunstmatige methodiek, waarin geen ideologie doorklinkt, leidde echter tot een heliocentrisch discours. Hierin ging het centraal staande soevereine subject van de ander en hun mensen weer onderdrukken onder het door het Westen gecreëerde systeem. Hierdoor worden de verhouding tussen het Westen en de rest als volgt versterkt: “subject en object” naar “Subject-Object en subject-object”. Hierin worden de onzichtbare groep mensen, die als subaltern kunnen beschouwd worden, twee keer onderdrukt en worden zij monddood gemaakt. Op het heliocentrische discours heeft Spivak veel kritiek, omdat het menselijke bewustzijn in haar ogen juist gedecentraliseerd is.

²² Foucault 1997, p. 206

²³ Spivak 1993, p. 78

TWEE KANTEN VAN REPRESENTATIE (*RE-PRESENTATIE*)

Naar aanleiding van het voorafgaande hoofdstuk lijken we te kunnen stellen (met Spivak) dat noch Foucault noch Deleuze er bewust van zijn dat zij als de intellectuelen van de ander zich ontwikkelden ten laste van het door het Westen gecreëerde kapitalistische systeem.²⁴ De westerse intellectuelen kunnen als machthebbers van de onderdrukten zelfs bijdragen aan de versterking van de internationale arbeidsdivisie, die zeer voordelig is voor de westerse machthebbers. De ander is niet in het gesprek tussen Foucault en Deleuze vertegenwoordigd, waardoor er geen gelijkwaardige representatie is. Het werk van de twee Franse filosofen bevestigde zo de positie van Europa als Subject en vormde een object van de ander, waarin de waarheidsgetrouwe representatie van “onderdrukten” ontbreekt: ‘[...] This reintroduces the constitutive subject on at least two levels: the Subject of desire and power as an irreducible methodological presupposition; and the self-proximate, if not self-identical, subject of the oppressed.’²⁵ De poging van de westerse intellectuelen tot de representatie van de onderdrukten werd fundamenteel bekritiseerd in het werk van Spivak.

Het epistemische geweld van Foucault en Deleuze heeft een misleidend standpunt over “het Westen en de rest” teweeggebracht.²⁶ Spivak beweert dat hun misvatting tot stand gekomen is wegens hun onwetendheid over de verschillen in de betekenis van het woord, representatie: ‘These immense problems are buried in the differences between the ‘same’ words: [...] representation and re-presentation.’²⁷ In haar uitleg ligt de nadruk op de afwijkingen en verschillen in lexicale semantische structuren tussen verschillende talen. Hierin komen twee begrippen van de representatie ter sprake, die in het werk van de Franse filosofen weinig aandacht kregen: ‘[...] representation as ‘speaking for’, as in politics, and representation as ‘re-presentation’, as in art or philosophy.’²⁸

Het misverstand van de Franse wijsgeren wordt verder bekritiseerd op basis van het werk van Marx, die een ander idee had over de definitie van de klasse. Hierin beschreef Marx de ideeën van de Franse filosoof Althusser, die onderscheid maakte tussen klasse-instinct en klassepositie. Volgens de Franse denker wordt de klasse kunstmatig en economisch gevormd,

²⁴ Spivak 1993, p. 69

²⁵ Spivak 1993, p. 74

²⁶ Hall 2007, p. 185

²⁷ Spivak 1993, p. 70

²⁸ Spivak 1993, p. 70

waarin mensen als onmenselijk en systematisch worden gezien.²⁹ In *Surveys from Exile* vindt Marx dat in het idee van Althusser menselijke activiteiten ontbreken en beweert hij het volgende: ‘In so far as millions of families live under economic conditions of existence that separate their mode of life [...] *they form a class*. In so far as [...] the identity of their interests fails to produce a feeling of community [...] *they do not form a class*.’³⁰ In zijn visie bestaat er geen klasse-instinct dat een grote gemeenschap aan de kant schuift om ze te plaatsen in de kunstmatige indeling. Bovendien had Marx een bezwaar tegen het kapitalistisch discours dat de waarde van mensen gelijkgesteld aan hun geleverde arbeid. Binnen dit vertoog wordt voor de pijn en strijd van de arbeiders geen belangstelling getoond en krijgen de onderdrukten geen stem. Het epistemische geweld van het Westen dat Marx en Spivak willen blootleggen, lijkt in dat opzicht een extreem voorbeeld van de representatie die we in de politiek zien.

Wat Marx bijzonder maakt is dat hij in tegenstelling tot de Franse filosofen, een gecompliceerder beeld had bij de representatie van de ander. Zoals in het vorige hoofdstuk naar voren kwam, zagen Foucault en Deleuze het menselijke bewustzijn als onverdeeld. De oorzaak van de mislukte poging tot representatie – representatie als in de politiek – ligt in de onwetendheid van de Franse filosofen over het gedecentraliseerde menselijke bewustzijn. Spivak legde verder uit dat Marx op zoek was naar een verdeeld en ontwricht subject, wiens onderdelen niet met elkaar verbonden zijn. In de representatie die door Marx is gecreëerd, ontbreekt deze in de kunst en filosofie. Het lijkt hierdoor onmogelijk een waarlijke representatie te geven van een ontwricht subject. De twee begrippen van de representatie die Spivak onderscheidt, en die ik al citeerde, staan wel met elkaar in verband, maar zij overweegt dat het onmogelijk is de twee betekenissen te verenigen om de subalterne klasse te kunnen representeren: ‘[...] ‘in order to say that beyond both is where oppressed subjects speak, act and know *for themselves*, leads to an essentialist, utopian politics.’³¹

In haar onderzoek werpt Spivak, met behulp van het werk van Derrida, licht op de werkelijke verhouding tussen klassen ten opzichte van representatie, met een voorbeeld in India. Zie hieronder:

1. Dominante allochtone groep (elite)
2. Dominante autochtone groep op landelijke niveau (elite)
3. Dominante autochtone groep op regionale en lokale niveau

²⁹ Spivak 1993, p. 71

³⁰ Marx 1974, p. 239

³¹ Spivak 1993, p. 71

4. Onderdanige autochtone groep (subaltern klasse)

Door het verschil in het economische toestand en in de sociale ontwikkeling kan de verhouding tussen de bovenstaande vier groepen per regio divers zijn, maar de heterogene verdeling blijft bestaan. Groep een en twee kunnen worden gezien als het Subject en het Object en groep drie en vier als subject-object. In *Dissemination* beschrijft Derrida mensen die bij de derde groep horen als “antre”.³² Volgens de Franse filosofen moet de *antre* de subalterne klasse kunnen representeren, maar wegens hun tussen positie heerst binnen de groep ambiguïteit en contradictie ten opzichte van hun identiteit. De subalterne klasse verschilt bovendien het meest van de andere groepen. Derrida betwijfelt of de *antre* zich kan identificeren; dat lijkt onmogelijk voor de representatie van de subalterne klasse.

Hierdoor legt Spivak een mechanisme bloot waarin het door het westerse Subject gevormde systeem de ander in verschillende lagen onderdrukt – onderdrukt door het Subject van het Westen en weer door het subject van “de rest”. Hierin ligt de nadruk vooral op de onderdrukten van deze rest, die volgens haar niet in staat zijn om zichzelf te kunnen representeren.

Ze beweert dus dat het van belang is dat hun stemmen wél gehoord worden. Door haar sarcastische toon lijkt het echter alsof ze het welhaast onmogelijk vindt de representant te kunnen representeren: [...] ‘[They] must appear simultaneously as their master, as an authority over them, as unrestricted governmental power that protects them from the other classes and sends them rain and sunshine from above.’³³ In de echte wereld mag dat misschien zo zijn, maar wellicht kan in de literatuur deze stem wel gehoord worden. Dit zal in deze scriptie verder worden onderzocht.

Foucault is van mening dat men kan veranderen van niveau, om de onzichtbare mens zichtbaar te kunnen maken.³⁴ Het epistemische geweld – zich opstellen als een transparant medium – heerst in het door de imperialisten en de kapitalisten gecreëerde systeem en Spivak vraagt zich af of de subaltern in deze toestand kan spreken. Van opleiding tot politiek: op het moment wanneer mensen beseffen waar ze eigenlijk staan, is het al te laat om een verandering teweeg te brengen. In de huidige wereld staat kapitaal voor militaire macht, waardoor zelfs geen opstand kan uitbreken. Als gevolg hiervan bevindt de subaltern zich in een gesloten sociale ruimte, waarin hij “as mute as ever” is.³⁵ Het probleem is echter niet opgelost met de

³² Derrida 1981, p. 181

³³ Spivak 1993, p. 71

³⁴ Foucault 1972, p. 49-50

³⁵ Spivak 1993, p. 90

vraag waar subalterne mensen in de maatschappij geplaatst moeten worden om hen met hun superieure mensen in valse harmonie te laten leven.³⁶ Het probleem zou onveranderd blijven als de positie van de representant niet wordt gevraagd. Wat moeten intellectuelen doen om de constante constructie van de subaltern te voorkomen? Het antwoord op deze vraag zou volgens Spivak als volgt luiden: intellectuelen zouden niet meer bezig moeten zijn met hoe ze de onderdrukten kunnen representeren, maar moeten aan hen leren hoe ze zichzelf kunnen representeren.³⁷ In het geval van de subalterne vrouw is het echter niet mogelijk om na te denken over het proces van zelf-representatie, omdat ze zich niet bewust zijn van het feit dat ze worden onderdrukt. In het volgende hoofdstuk zal daarom meer uitgelegd worden over de specifieke re-presentatie van de subalterne vrouw door anderen.

³⁶ Foucault 1977, pp. 205-217

³⁷ Spivak 1993, p. 84

OVER DE ONBESPROKEN “ZIJ” GESPROKEN

In de inleiding werd kort besproken dat de Britse mannen Indiase vrouwen probeerden te beschermen voor het weduweoffer. Dit ritueel noemt Spivak “sati”, als een conventionele transcriptie van het Sanskrietwoord dat eerst door Britse imperialisten als “suttee” werd getranscribeerd.³⁸ Het offer – de Hindoestaanse weduwe stapt op de brandstapel van haar overleden echtgenoot en offert zichzelf – was een rite die niet in alle gebieden werd toegepast, en dus niet door alle vrouwen werd gedaan. Het gevoel van onmenselijkheid dat imperialisten hiervan kregen, resulteerde echter in de afschaffing van sati. De wetgeving werd uitgevoerd zonder instemming van de Hindoes. Deze misdaad van de koloniale Brit, voor wie de bescherming van vrouwen een teken van de oprichting van een goede samenleving was, werd over het algemeen begrepen als een reddingsactie van blanke mannen voor bruine vrouwen van bruine mannen. Door dit proces werd het bovendien mogelijk gemaakt om sati te herdefiniëren als een misdaad die getolereerd werd en als ritueel werd verheerlijkt.³⁹ Het werd niet geherdefinieerd als bijgeloof, maar als een strafbaar misdrijf, hoewel: ‘[the] gravity of *sati* was that it was ideologically cathected as ‘reward’, just as the gravity of imperialism was that it was ideologically cathected as ‘social mission’. Thompson’s understanding of *sati* as ‘punishment’ is thus far off the mark.’⁴⁰ Hiervoor werd geen alternatief inzicht gedocumenteerd, terwijl vrije wil van de subalterne vrouw van tafel geveegd werd.

De voor de Britse wetgeving gesanctioneerde zelfmoord werd echter begrepen als een vanzelfsprekende plicht in het kader van het ritueel. Deze zelfmoord die geen zelfmoord is, zou kunnen worden gelezen als een schijn van een ware kennis of een illusie van een vroomheid. De ijverige Indiase vrouwen zouden echter liever willen doodgaan voor hun eer en hun geloof – de interne sanctie en waarheidskennis naar het pelgrimsoord. Sommige vrouwen werden door familieleden tot deze stap gedwongen, maar desalniettemin hadden ze een aspiratie voor de moedige toewijding van de vrouwen voor hun geliefde echtgenoten. Door de Indiase vrouw kan een dergelijke dood worden begrepen als een uitzonderlijke expressie van haar verlangen, dat algemene regels omtrent het gedrag van een weduwe overtreft. In haar wereld werd, met andere woorden, de subjectiviteit van de subalterne vrouw

³⁸ Spivak 1993, p. 93

³⁹ Spivak 1993, p. 94

⁴⁰ Spivak 1993, p. 97

hiermee bevestigd.⁴¹ Spivak vraagt zich af: hoe moet men de hypocrisie van de patriarchale strategie in India bestuderen, die de vrouw blijkbaar de vrije keuze als subject toekent? Hierin speelt een paradox van de vrijheid van de keuze ten opzichte van de vrouw als subject een rol.

Het is nochtans niet de bedoeling dat sati moest voortbestaan. Sati was een alternatieve ideologie die zelfmoord als een uitzondering sanctioneerde. Door de afschaffing van sati, waarin geen Hindoe een stem mocht hebben, heeft de Brit echter de positie van de Indiase vrouwen nogmaals bevestigd als een object van de Britse/Indiase mannen. De wijze hoe de imperialisten zich deze subalterne vrouwen gedragen hebben – epistemisch geweld gebruikend – kan om die reden worden bekritiseerd.

Wat de onderdrukte onderscheidt van de subaltern, is dat de eerstgenoemde zich bewust is van het bestaan dat hem of haar onderdrukt, en van de situatie waarin hij of zij zich bevindt. De subalterne vrouw die centraal staat in mijn onderzoek kan of wil daarom niet spreken. In de voormalige Hindoe cultuur heerste een wettelijk geprogrammeerde asymmetrie die de status van de vrouw als object van één echtgenoot definieert en in het belang van de man functioneerde. De zelfverbranding van de weduwe werd bovendien beschouwd als een extreem geval van de algemene wet in plaats van een uitzondering. Daarenboven werd een groepsverkrachting gepleegd door de veroveraars als een metonymische viering van territoriale acquisitie gezien. Het is dan niet verrassend dat verhalen over hemelse beloningen gelezen werden voor de vrouw die zouden meedoen aan sati. De kwaliteit van het object van unieke bezitter werd hierdoor gewaardeerd. De Indiase vrouwen moesten zich denken aan extatische hemelse dansers – een symbool van vrouwelijke schoonheid en van mannelijk genot – die haar lof zouden zingen. ‘In heaven she, being solely devoted to her husband, and praised by groups of *apsarās* [heavenly dancers], sports with her husband as long as fourteen Indra’s rule.’⁴² In haar wereld werd het bezit van een vrouwelijk lichaam gezien als een zonde. Zolang de vrouw zichzelf niet op de brandstapel legt tijdens de dood van haar man, raakt ze nooit los van haar vrouwelijke lichaam in de kringloop van geboorten. Alleen door middel van sati kun je je vrouwelijke lichaam uit de kringloop losmaken.

Zoals dagelijkse gewoonten onbevestigd blijven, zo bleef sati bestaan in de patriottische verhalen die aan kinderen verteld werden tijdens de opvoeding. Dit leidde tot een ideologische reproductie op het grofste niveau. Hierin werd de vrije wil bij sati telkens benadrukt. Sati betekent eenvoudigweg “goede vrouw”.⁴³

⁴¹ Kane 1963, p. 636

⁴² Kane 1963, p. 631

⁴³ Spivak 1993, p. 101

Sati, zoals die hierboven uiteengezet werd, geeft een helder beeld van de subalterne vrouwen in India – de derde wereld in het Oosten, het object van het Westen – die door de religie en het sociale stelsel in hun *eigen* cultuur zich niet kunnen of willen afvragen wat hun positie als het object van de mannen behelst, maar die eerder geloven dat het subject als een vrouw hierdoor toegekend wordt in hun gelimiteerde wereld. De poging van westerse intellectuelen tot de representatie van de subalterne vrouw leidde echter tot ongelijke wetgeving, waarin haar mening niet werd gerespecteerd. De afschaffing van sati kan worden gezien als epistemisch geweld dat hun werd aangedaan ten aanzien van het heliocentrische discours van het Westen dat de Franse intellectuelen zoals Foucault en Deleuze hadden geconstrueerd. Hierdoor werd de subalterne vrouw twee keer onderdrukt – door de inheemsen en door de imperialisten.

‘Clearly, if you are poor, black and female you get it in three ways.’⁴⁴

In *Can the Subaltern Speak?* heeft Spivak het werk van Marx en Derrida geprobeerd te gebruiken en voorbij te gaan aan Derrida’s deconstructie als een pro-deconstructivist en/of een pro-marxist. In de derde wereld, waar de subaltern-kwestie kan worden waargenomen, zag Spivak een “overdetermination” van klasse, ras en gender.⁴⁵ De filosofische term overdeterminatie die Sigmund Freud in *The Interpretation of the Dreams* heeft geïntroduceerd, verwijst naar een toestand, symbool of een effect dat het resultaat is van verschillende, onafhankelijke of verwante oorzaken.⁴⁶ In dat opzicht kan de subalterne vrouw nooit simpelweg gerepresenteerd worden – representatie zoals in politiek – door middel van het heliocentrische discours. Op basis van Derrida’s woorden waarschuwt Spivak voor het gevaar van toeëigenen van de subalterne vrouw door assimilatie en verzoekt zij tot een omwerking die als volgt luidt: de ijpende representatie, waarin de innerlijke stem die de stem van de ander in ons is.⁴⁷

De subalterne vrouw die Spivak beschrijft, zit vast tussen het patriarchaat en imperialisme. In de drastisch veranderende stroom naar de huidige wereld lijkt het dat ze alsnog zo blijft hangen, tussen traditie en modernisering. Als men voldoende toegang tot de waarheid over de subaltern krijgt met behulp van het sociale kapitaal, kan hij of zij dan de subalterne vrouw leren zelf representeren? Kan de literatuur – representatie als in artistieke

⁴⁴ Spivak 1993, p. 90

⁴⁵ Spivak 1993, p. 101

⁴⁶ Freud 2017, pp. 213-324

⁴⁷ Spivak 1993, p. 104

zin – als een medium, vorm van kunst een waarlijke representatie van de subalterne vrouw weergeven?

FICTIEVE SUBALTERNE STEMMEN IN DE LITERATUUR

In *Het communistisch manifest* beweert Karl Marx het volgende: ‘de geschiedenis van iedere maatschappij tot nu toe is de geschiedenis van de klassenstrijd.’⁴⁸ In elke vorm van de strijd komt er een machtsverhouding ter sprake, waardoor de subaltern is ontstaan. Met andere woorden: de subaltern lijkt in de geschiedenis van de mensheid binnen elke samenleving voor te komen, waarin de machtsverhouding tussen mensen telkens blinde plekken creëert.

Op deze blinde plekken heeft literatuur een licht geworpen. De onthulling van onderdrukten door middel van literatuur, waarin de gelijkens tussen een fictieve tekstuele wereld en de echte wereld én de vrijheid van interpretatie een waarlijke representatie van het gedecentreerde menselijke bewustzijn mogelijk maken, kan in verschillende landen en momenten worden waargenomen. Hieronder zal een voorbeeld van dit universele vermogen van literatuur gegeven worden.

She should have died hereafter.

There would have been a time for such a word. – William Shakespeare

Wat belangrijk is in een werk, bevindt zich in wat het werk niet zegt.⁴⁹ De verwijtende sensatie in het meesterwerk van Shakespeare over een snel verstreken tijd, kan tot een onverwachte wending leiden. Er zou een geschikt moment geweest zijn voor het verdriet om de slachtoffers, die om het leven zijn gekomen wegens hun geloof en onmenselijke handelingen binnen de samenleving. Het moment van verdriet en spijtovertuiging is ook aanwezig in het Nederlandse gedicht van Willem Kloos.

Ik ween om bloemen, in den knop gebroken
En vóór den uchtend van haar bloei vergaan,
Ik ween om liefde, die niet is ontloken,
En om mijn harte dat niet werd verstaan: [...]
Zoo als een vogel in den stillen nacht
Op ééns ontwaakt, omdat de hemel gloeit,
En denkt, ‘t is dag, en heft het kopje en fluit,
Maar éer ‘t zijn vaakrige oogjes gansch ontsluit,

⁴⁸ Marx en Engels 1848

⁴⁹ Macherey 1978, p. 87

Is het weer donker, en slechts droevig vloeit

Door 'h sluimerend geblaêrte een zwakke klacht.⁵⁰

De vogel die hierboven beschreven is, moet gelezen worden als een metafoor voor een onuitgesproken liefde, daarmee ook voor een groep mensen die onderdrukt werd wegens hun seksuele geaardheid die destijds als ongeschikt en onacceptabel gezien werd. Uit de hierboven geciteerde literaire teksten kan men een visie herleiden over de mensen in het verleden, die geen stem mochten hebben onder de heersende macht die Marx heeft beschreven. Het lijkt dat de ongelijke toestand in de sociale machtsverhouding die de subaltern kan construeren, in de loop van de tijd blijft bestaan.

In *Postcolonial Theories* bestudeert Jennie Ramone *The White Tiger* van Aravind Adiga. In deze roman staat de beleving van moderne arbeiders in een bedrijf, waarop de globalisatie een grote impact heeft, centraal. Ramone beschreef het als volgt:

'The novel is structured as a modern epistolary narrative, as a series of emails written by Balram and addressed to Wen Jiabao, Prime Minister of China. It might be assumed that the subaltern is given the ability to speak when globalized India offers the opportunity to communicate by email, and not just to anyone, but to prime ministers. However, there is no indication that Balram's emails are read or even received by Wen Jiabao [...].'⁵¹

Hoewel de protagonisten technisch gezien kunnen spreken in de roman, vroeg Ramone zich af of hun stemmen werkelijk gehoord worden. Dankzij nieuwe communicatiemiddelen lijkt het erop dat ze meer mogelijkheden hebben. De personages zijn zich er echter niet van bewust dat ze altijd worden gecontroleerd door de gezaghebbers. In de roman wordt bekeken met wie ze mogen communiceren en de inhoud van de interactie wordt ook gecensureerd. Aan de hand van de representatie van de subalterne personages heeft Ramone het volgende beweerd: '[volgens Spivak] in order for the subaltern to speak, the whole speech act must take place: the subaltern must speak, and the intended hearer must hear.'⁵²

Ramone ziet in *The White Tiger* een representatie van de subalterne mens in de hedendaagse wereld gezien. Volgens haar gebruiken de subalterne figuren in deze roman de nieuwe middelen van globalisering en deterritorialisering, waarmee de nog steeds

⁵⁰ Vrienten 2004, p. 32

⁵¹ Ramone 2011, p. 150

⁵² Ramone 2011, p. 150

onveranderde positie van de subaltern in het mondiale kapitalisme gerepresenteerd wordt.⁵³

De subaltern bestaat al lange tijd in onze wereld en blijft bestaan vanwege de machtsverhouding in de samenleving. In de echte wereld lijkt het onwaarschijnlijk voor de subaltern om een stem te krijgen. Het lijkt echter mogelijk dat de subaltern wél kan worden gerepresenteerd door middel van literatuur. De globalisering heeft op zijn minst een ruimte gecreëerd in de huidige wereld, waarin de literaire markt openstaat voor de mogelijke fictieve inheemse subalterne stem: mogelijke, omdat niet alle literaire werken de subaltern kunnen representeren. Inheems, doordat de lezer de taal waardoor de tekst is geschreven moet kunnen spreken.

In welke vorm of omstandigheden kan literatuur een waarlijke representatie van de subalterne vrouw weergeven? Hoe wordt ze gerepresenteerd in de Nederlandse literatuur?

⁵³ Ramone 2011, p. 150

GENDER BEGRIJPEN BINNEN NARRATIEF

Literatuur is voortdurend in beweging, dankzij de betrokkenen, zoals schrijvers, uitgevers en lezers en instituties waaronder bibliotheken en universiteiten. In de literatuur staat het geschreven woord centraal. In een tekst wordt een wereldbeeld gerepresenteerd – ook wel meta-reflecties genoemd – van de fictieve of non-fictieve wereld herleid tot “narrative”. We zijn theoretisch gezien allemaal in staat om van een serie gebeurtenissen een narratief te maken, waardoor we met behulp van de geselecteerde taal (on)gestructureerde gedachten kunnen vormen. In *Literary and Linguistic Approaches to Feminist Narratology* stelt Ruth E. Page dat narratieven in verschillende gedaantes voorkomen – vanuit een toneelstuk tot moderne fictie, privécontext of publieke domeinen, zoals opleiding, rechten of medische omgevingen. Volgens Page kan het narratief veelvuldige functies bekleden bij het creëren, volhouden van kennis over ons, anderen en de wereld om ons heen.⁵⁴ In elke variant van een tekst spelen circulerende narratieven een belangrijke rol als een lens, waardoor wij de wereld kunnen ervaren. De vorm van het narratief heeft in dit opzicht een enorme invloed op iemands visie. Het gevaar bestaat dat het narratief sturend is vanwege ongelijke representatie.

In haar werk beweert Page dat de narratieve structuur en strategieën onderzocht moeten worden in de context van de culturele constructies van gender.⁵⁵ Naar haar mening is vertellen een menselijke activiteit, waarbij veronderstellingen horen en procedures die betrokken zijn bij het narratief. Hierop heeft gender een grote invloed, door de ongelijke machtsverhouding tussen mannen en de vrouwen en ook het omgekeerde is volgens haar van belang: verhalen hebben ook effect op de constructie van gender.

Volgens Maaike Meijer werden tot de twintigste eeuw literaire teksten grotendeels door mannen geschreven en werden de vrouwen niet als gelijk beschouwd in de literatuur als mannen: ‘de teksten dié vrouwen schreven verdwenen gemakkelijker uit de literatuurgeschiedenis: ze werden eerder onzichtbaar gemaakt onder denigrerende labels als ‘damesroman’ of ‘damespoëzie’ of ze werden ondergebracht in laag gewaardeerde genres.’⁵⁶ Hieruit blijkt dat het verstandig is om op te letten dat niet alle narratologische vormen in de literaire werken een waarlijke representatie van de subalterne vrouw kunnen weergeven, en dat gender een belangrijke invloed kan hebben op de representatie.

⁵⁴ Page 2006, p. 1

⁵⁵ Page 2006, p. 1

⁵⁶ Meijer 1996, p. 66

In mijn scriptie zal de nadruk liggen op hoe narratieven in de geselecteerde romans de subalterne vrouwen representeren als lens en verhalende dimensie, waarbij bij het narratief als lens de focalisatie van groot belang is. Waar het gaat om de verhalende dimensie zal de narratologische structuur van de romans worden besproken: hoe de hoofdstukken met elkaar verbonden zijn – *sujet*: hoe het verhaal is vormgegeven – en de chronologie van het verhaal – *fabel*: het verhaal zelf, hoe het is gebeurd.⁵⁷ In de analyse van de al dan niet gelijke representatie zullen gender en misogynie ter sprake komen.

Gender en misogynie

Voor ons fungeert gender als een primaire as, die vanaf de geboorte een cruciale rol speelt in het proces van identificatie en sociale relaties. Gender kan op verschillende manieren betrokken worden bij de macroniveaувorm van macht in de samenleving. In onze wereld lijkt echter de ideologische constructie van gender de man dominant te houden.⁵⁸ Wat Meijer in haar werk heeft beschreven – een ongelijke narratieve vorm ten opzichte van het gender – kan in dat opzicht worden gezien als een consequentie van de machtsverhouding ten opzichte van het gender in de door mannen gedomineerde wereld, waardoor de mannen de vrouwen in de literatuur bewust of onbewust onderdrukken.

Ons standpunt over gender lijkt onvermijdelijk ambivalent te zijn, omdat er een machtsverhouding bestaat tussen mannen en vrouwen. In de geschiedenis van de mens zijn mannen een heersende partij geweest, waardoor vrouwen in de schaduw, onder de leiding en invloed van mannen werden onderdrukt tot het heden. Ondertussen werden vrouwen als fragiele, lust- en onderdanige objecten beschouwd. De gendernormen die in de samenleving heersten waren zo vanzelfsprekend gecreëerd dat het lang duurde totdat men hierover vragen kon of durfde te stellen.

In *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* heeft Judith Butler beweerd dat gender binnen de cultuur geleerd is en een poging gedaan om de geacclimatiseerde gender te denaturaliseren. ‘[...] the sexualization of racial gender norms calls to be read through multiple lenses at once, and the analysis surely illuminates the limits of gender as an exclusive category of analysis’⁵⁹ In de afgelopen eeuwen – samen met de ontwikkeling in de studie van de feministen over het gender – zijn in sommige landen sociale

⁵⁷ Joosten e.a. 2009, p. 99

⁵⁸ Page 2006, p. 1

⁵⁹ Butler 1999, p. 16

en politieke bewegingen voor vrouwen ontstaan om hun positie gelijk te stellen als mannen. Vervolgens is de machtspositie van vrouwen verheven in vergelijking tot het verleden. Mannen lijken hierdoor minder dominant te zijn dan vroeger.

Het objectiveren van vrouwen is in de huidige wereld echter nog niet verdwenen. Het zit diep in onze cultuur, waarin mensen nog steeds als vanzelfsprekend grootgebracht worden met de onjuiste denkwijze. Zowel bewust als onbewust blijven mensen vrouwen veroordelen op basis van het vrouwelijke gender en lijkt dit onze intuïtie te zijn geworden.

In de literatuur kunnen de vrouwenhaat, de onderdrukking en objectivering van vrouwen die lang in onze samenleving aanwezig geweest is, waargenomen worden in de representatie van de subalterne vrouw. We kunnen hierbij spreken van misogynie. In *The Burgher and the Whore: Prostitution in Early Modern Amsterdam* heeft Lotte van de Pol de misogynie vanuit historische context uiteengezet aan de hand van onderzoek over het ongelijke leven van vrouwen met een lage sociale afkomst.

Mannelijkheid stond ook in vorige eeuwen al voor een superioriteit ten opzichte van vrouwen; het leven van de vrouwen was ongelijk aan het andere geslacht. Misogynie omvat niet slechts vrouwenhaat of negatieve vooroordelen en wordt zowel door mannen als vrouwen gehanteerd; ook wanneer iemand (soms met een goede bedoeling) vindt dat vrouwen moeten worden geholpen bij een fysiek zwaar werk, houdt dat een misogynie denkwijze in. Het gaat dus niet om de intentie, maar om de door mensen (vaak zonder twijfel) gevormde ideeën over vrouwen, waardoor mensen automatisch vooroordelen hebben over hen. Bij de wijze hoe de subalterne vrouwen in de literaire teksten worden weergegeven, komt misogynie nog steeds vaak voor.

In haar werk heeft Ramone enkele Engelse canonieke teksten onderzocht waarin misogynie voorkomt, zoals *The Tempest* van Shakespeare, waar Caliban wordt gesproken door de koloniserende Prospero en *Jane Eyre* van Charlotte Bronte, waarin Bertha Mason, een Jamaicaanse vrouw van Rochester ter sprake komt. Volgens Spivak is Bertha een subaltern die weigert te spreken. Aan de hand van het werk van Spivak heeft Ramone Bertha de tweede roman bestudeerd en stelt dat Bertha is afgezonderd in de marginale ruimte van een zolderkamer, en de marginale tekstuele ruimte van gerucht, stilte, duisternis en de niet te onderscheiden knor van het bestiale bestaan.⁶⁰ In *Jane Eyre* kan Bertha, voordat ze zelfmoord pleegt, als een belemmering voor Rochester worden gezien. Ze kreeg te weinig kans om haar innerlijke ziel voldoende te kunnen representeren. Hoe ze in deze roman wordt

⁶⁰ Ramone 2011, p. 172

gerepresenteerd lijkt bovendien op een heks, waarin ook vrouwenhaat waargenomen kan worden. Aan de hand van de reddingspoging van Rochester tot zijn vrouw van zijn huis in brand, lijkt Bronte tevens de vrouw als een object van de mannen te stellen. In haar roman zijn de vrouwen zeer afhankelijk van de mannen en wordt het huwelijk van de vrouw als de belangrijkste gebeurtenis en de enige mogelijkheid in haar leven gezien om gelukkig te worden. Ook in hedendaagse Nederlandse literatuur zijn dergelijke voorbeelden te vinden, zoals zal blijken uit mijn onderzoek.

Focalisatie, narratologische structuur en representatie van de subalterne vrouwen

Binnen de narratologie geldt de focalisatie als een belangrijk theoretisch uitgangspunt. Focalisatie is gerelateerd aan het perspectief van waaruit gesproken wordt en creëert een lens waardoorheen de verhaalwereld bekeken wordt. In de theorie van de focalisatie komen ‘focalisator’ en ‘gefocaliseerd object’ ter sprake. De focalisatie in een verhaal duidt aan hoe de gerepresenteerde elementen zich verhouden tot de visie van waaruit deze worden gerepresenteerd; datgene wat een focalisator waarneemt is het gefocaliseerde object.⁶¹ Hieruit blijkt in de narratologische structuur van de literaire teksten dat de focalisatie een nauw verband houdt met hoe de subalterne vrouw wordt gerepresenteerd.

Volgens Meijer zijn vrouwen in de literatuur nog steeds relatief vaker object dan subject van focalisatie. Hierdoor ontstaat het probleem voor vrouwelijke lezers dat zij zich voortdurend moeten identificeren met mannelijke subjecten.⁶² Het is echter niet juist om vast te stellen dat het mannelijk perspectief altijd een onrechte representatie van de vrouw weergeeft. Zoals hierboven werd besproken kan het vrouwelijk perspectief ook een misogyne denkwijze hanteren, waardoor de subalterne vrouw niet goed wordt gerepresenteerd.

Vanaf de tweede helft van de vorige eeuw komen in de Nederlandse literatuur migranten zowel auteur als personage vaak voor. In de representatie van de migranten komen de volgende kwesties ter sprake: de klassenstrijd, ongelijkheid in de Nederlandse samenleving ten opzichte van het gender, de etniciteit, het racisme, de integratie van migranten in Nederland en het culturele verschillen over te bruggen. Het lijkt dat de eerste generatie van de migranten die er direct bij betrokken waren te weinig stem kreeg. In de daaropvolgende jaren probeerde de tweede generatie van de migranten haar sociale positie gelijk te stellen om te

⁶¹ Bal 1986

⁶² Meijer 1996, p. 66

spreken in de Nederlandse maatschappij. Tussentijds stelde ze zich op als vertegenwoordiger van haar ouders en van hun lotgenoten.

In de drie geselecteerde Nederlandse romans staan vrouwen centraal die als een subaltern kan worden beschouwd. In de analyse zal bestudeerd worden hoe de subalterne vrouw en worden gerepresenteerd. Hierin zal de nadruk liggen op de verhouding tussen de narratologische structuur, de focalisatie en de representatie van de subalterne vrouw.

CASUS: YEMMA

Inleiding

Mohammed Benzakour, de protagonist met dezelfde naam als de auteur van *Yemma*, schetst een beeld van de eindfase van het leven van zijn moeder. Hierin wordt ze voortdurend als “yemma” aangeduid – “moeder” in het Marokkaans. Ondanks de gelijkenis tussen de schrijver en de protagonist zal Benzakour in dit hoofdstuk slechts als fictief personage beschouwd worden.

De moeder van de fictieve Benzakour is in Marokko geboren en opgevoed. Daar is ze getrouwd met een Marokkaanse gastarbeider. Nadat ze haar zoon kreeg, besloten ze met het hele gezin naar Nederland te emigreren. Benzakour was toen nog maar drie jaar oud. Hij is als Nederlander getogen en spreekt bijna geen Marokkaans. De reden voor Benzakours geringe betrokkenheid bij de Marokkaanse cultuur tijdens opvoeding zal verder in mijn onderzoek uitgelegd worden.

In *Het land van herkomst: Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* heeft Nadia Bouras de Marokkaanse migranten in Nederland beschreven waartoe ook Benzakours moeder lijkt te behoren. In eerste instantie waren de Marokkaanse vrouwen in de meeste gevallen huishoudsters, zeer afhankelijk van mannen wat betreft hun inkomsten. Vanaf de jaren 1980 raakten veel mannen echter werkloos, een nieuwe economische situatie waardoor vrouwen werden gedwongen om een baan te gaan zoeken. Zij hadden meer kansen op de arbeidsmarkt dan mannen, vooral in de verzorging en schoonmaaksector.⁶³ Volgens Bouras' onderzoek was Nederland voor Marokkaanse vrouwen de plek waar ze kansen kregen en grepen, en gingen meer dan helft van de Marokkaanse vrouwen in dit tijdstip werken. ‘Contact met Nederlandse instituties verschaftte vrouwen een alternatieve route naar sociale mobiliteit, vooral omdat migrantenorganisaties mannenbolwerken waren waarin vrouwen moeilijk konden doordringen’, stelt Bouras.⁶⁴ De vrouwen die uit de stad kwamen, werkten buitenhuis, terwijl hun landgenotes van het platteland huisvrouw bleven en thuiswerk deden, zoals garnalen pellen. Hoewel dit type thuiswerk vaak en overal gedaan werd, werd het in het geheim gedaan en sprak uit schaamte niemand er openlijk over. Men zag het als de minst eervolle baan, ondanks het feit dat het ook door Nederlandse vrouwen gedaan werd. In het

⁶³ Bouras 2012, p. 219

⁶⁴ Bouras 2012, p. 220

verhaal hoort Benzakours moeder bij de tweede groep vrouwen. Haar hele leven kan worden samengevat in twee woorden: gezin en religie. In haar wereld bestonden geen belangrijkere normen en waarden dan deze twee.

Volgens Bouras is verbondenheid met het land van herkomst een kostbaar goed. ‘Geldgebrek en een zwakke sociaal-economische positie bemoeilijkten de banden met Marokko’, stelt ze.⁶⁵ De Marokkaanse vrouwen die weinig inkomst hadden of niet over een eigen inkomen beschikten, durfden hun mannen niet te vragen om geld naar hun familie in Marokko te sturen of te investeren: ‘De mannen weigerden of er bleef aan het einde van de maand te weinig geld over om op te sturen. Door te werken konden vrouwen betekenis geven aan hun leven in Nederland en Marokko.’⁶⁶ Vrouwen zoals Benzakours moeder konden hun geld niet gebruiken om banden aan te halen met Marokko door bezoek van hun familie en financiële steun. Na de immigratie zou haar gezin geen andere keuze hebben dan in Nederland te blijven, relatief afgesloten in hun kleine sociale kring. Het gevolg hiervan is dat haar zoon niet genoeg banden heeft met het herkomstland.

De nadruk ligt in dit verhaal echter niet op het proces waarin deze vrouw zich aanpast aan de Nederlandse maatschappij, maar op het moment dat ze afscheid moet nemen van haar leven. Door een herseninfarct raakt ze haar spraakvermogen kwijt en kan ze niet meer lopen of helder nadenken. In een kliniek waar ze voor de rest van haar leven moet blijven, is ze compleet zorgafhankelijk en stemloos. Benzakour beschrijft wat hij heeft waargenomen tijdens zijn bezoeken bij zijn moeder in de kliniek. Af en toe haalt hij zijn herinneringen op aan zijn moeder toen zij nog gezond was. Alles wat hij probeert te doen tijdens zijn bezoek is haar leven te veraangename. Ondanks de moeite die hij hierin heeft gestoken, gaat zijn moeders conditie steeds harder achteruit en is zijn hoop langzaam aan het verdwijnen. Tussentijds toont hij het onbegrip van de Nederlandse samenleving voor de Marokkaanse cultuur, en de ongelijkheid en de problematische bureaucratie die in Nederland heersen.

Twee personages tussen culturele grens in Yemma

Benzakour en zijn moeder bevinden zich op de grens tussen twee culturen, de Nederlandse en de Marokkaanse, maar hun posities ten opzichte van deze grens zijn verschillend van elkaar. In de weergave van deze twee hybride personages is een tegenstelling

⁶⁵ Bouras 2012, p. 220

⁶⁶ Bouras 2012, p. 220

te vinden wat betreft hun identiteit en hoe ze worden gerepresenteerd.

Benzakour behoort tot de tweede generatie van de Marokkaanse migranten. Op de culturele grens staat Benzakour dicht bij de westerse kant en voelt hij zich meer thuis in Nederland. Benzakour heeft de Marokkaanse cultuur, de achtergrond van zijn ouders, op een indirecte manier grotendeels via zijn ouders meegekregen. Vanwege hun financiële situatie hebben ze weinig contact gehad met het land van herkomst. Bovendien waren zijn ouders tijdens de opvoeding van hun kinderen bezig met het aanpassen aan de Nederlandse maatschappij. In dat opzicht kunnen we betwijfelen of hij in staat is om zijn moeder en de Marokkaanse cultuur te representeren.

Benzakours moeder staat meer aan de Marokkaanse kant van de grens en behoort tot de eerste generatie migranten. Ze heeft nooit een Nederlandse opleiding of cursus gevolgd en is daardoor in haar Nederlandse taalvaardigheid zeer beperkt. Dit heeft weinig te maken met haar talent of intelligentie, maar meer met haar levenshouding die ze in de Marokkaanse samenleving moest aanleren en behouden. Veel Marokkaanse vrouwen uit platteland hadden de neiging om thuis te blijven en eerbiedig te zijn voor de mensen om hen heen. Om die reden zou ze zich nergens thuis voelen buiten de Marokkaanse gemeenschap, waarin ze in haar hele leven bezig geweest was met haar geloof, de islam. Door haar ziekte blijft ze in deze roman stil en wordt ze door haar zoon gerepresenteerd.

De twee hierboven besproken hybride personages representeren Marokkaanse immigranten. In deze representaties is er sprake van een tegenstelling tussen de eerste generatie en de tweede generatie wat betreft hun levenshouding, godsdienst, talen, culturen en daarbij behorende normen en waarden.

De poging van Benzakour om zijn moeder te representeren kan worden gezien als een verzet tegen de Nederlandse samenleving, die volgens hem niet eerlijk geweest is voor zijn moeder. Benzakour kan worden beschouwd als een onderdrukte volgens de definitie van Spivak.⁶⁷ Maar of hij een stem kan geven aan zijn moeder blijft twijfelachtig. Zijn moeder is een goed voorbeeld van de subalterne vrouw. Ze is een vrouw die hoort bij een etnische minderheid en haar wereld wordt onbespreekbaar nadat ze haar spraakvermogen verloren is. Welk beeld geeft Benzakour van zijn moeder? Verder in dit hoofdstuk zal de nadruk liggen op de narratologische structuur in *Yemma*, waar het vertelperspectief en de focalisatie ter sprake komen.

⁶⁷ Spivak 1993, p. 78

Narratologische structuur: ongelijke verdeling in het verhaal en de focalisatie

In *Yemma* is het verhaal in veel korte hoofdstukken verdeeld. De fragmenten sluiten niet allemaal op elkaar aan. De tijd verloopt niet chronologisch.

Ik voer haar kleine hapjes. Broccoli met aardappelen en jus. Hoe ritueel het dier ook aan zijn einde is gekomen, het stukje vlees weigert ze resoluut. Ik laat het maar zo.

Ze smakt als een baby die net heeft leren kauwen. Met de doek, die ik met een veiligheidsspeld om haar hals wikkelde, veeg ik het opgehoopte papje in haar mondhoek weg. Ik vraag of ze een glas water wil. Ze hoort het niet. Als ze klaar is, ruim ik alles op en rijd haar naar het damestoilet. Ik spoel haar mond, was haar hand, besproei het kunstgebit (haar twee gouden hoektanden blinken als een schat in een donker hol), knoop haar hoofddoek strakker. [8]⁶⁸

In het bovenstaande citaat is er geen sprake van tijdsaanduiding. Waar de personages zich bevinden kan men bovendien slechts door hun gedragingen en het woord “naar het damestoilet” vermoeden. In dit opzicht is de ruimte ook niet duidelijk: in principe zou de locatie overal kunnen zijn.

Het personage Benzakour neemt als ik-verteller het woord. Hij is zowel verteller als focalisator. Benzakour focaliseert wat zijn moeder en hij aan het doen zijn. De nadruk ligt op de gebeurtenissen, niet op Benzakours gedachten. De wijze waarop hij hierboven zijn moeder focaliseert, lijkt neutraal, transparant, alsof men door een camera waarneemt wat er tussen de twee personages gebeurt. Door dit gebruik van een afstandelijke ik-verteller blijft de kloof tussen de personages en de lezer groot, omdat de lezer zich niet kan inleven in de wereld van Benzakour: hij geeft zichzelf niet bloot. Het is de beginfase van het verhaal, wanneer Benzakour nog niet zoveel heeft meegemaakt. Later wordt de representatie van Benzakours moeder eenzijdiger.

Wanneer hij te weten komt dat zijn moeder niet genoeg zorg krijgt, verheft hij regelmatig zijn stem en spreekt met een agressieve toon. Vanaf dan geeft hij ook zijn mening. Zie hieronder:

⁶⁸ Het paginanummer verwijst naar Benzakour 2013.

Vanaf de slagboom op de parkeerplaats zag ik haar zitten. [...] Ze bad, in de verkeerde richting. [...] Maar wat deed de richting ertoe, is God niet overal? [...]

Ofschoon ze gelooft dat God alles ziet en begrijpt, moet haar noodgedwongen linkshandigheid haar akelig verdrieten. Er kleeft een zondigheid aan haar. De islam gebiedt alles met rechts te doen: wassen, bidden, eten, handen schudden. Als het dan toch zo nodig moest van Allah, onze grote Erbarmer, waarom dan de hemiparese niet bepaald op links? Waarom haar niet ten minste dat laatste stukje waardigheid gegund? [11]

Op een kritische toon geeft Benzakour zijn mening over de onbegrijpelijke rituelen van zijn moeders godsdienst, de islam, waarover hij lange tijd met zijn ouders in discussie is geweest. Dit kun je naast het bovenstaande citaat overal in de roman zien. Hieruit blijkt dat Benzakour weinig begrip heeft voor de godsdienst van zijn ouders. Deze gedachten worden in het fragment hierboven met directe rede weergegeven. Het is opvallend dat zijn mening (of het onbegrip) over de normen en waarden in de Marokkaanse samenleving zelden uitspreekt (innerlijke monoloog). Als het om de onrechtvaardigheid en het onbegrip buiten de Marokkaanse samenleving gaat, wordt dit echter weergegeven door een gesprek met directe rede. Dit krijgt de vorm van een dialoog of een eenzijdige dialoog, waarin Benzakour het woord neemt en de moeder slechts gebaren maakt. Hier zal in het komende hoofdstuk nog over gesproken worden.

Benzakour is de enige verteller in *Yemma* en ook steeds de primaire focalisator. Het vertelperspectief en de focalisatie in het werk zijn dus ongelijk verdeeld over de belangrijkste personages, waaronder Yemma zelf. In de studie *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie* van Maaike Meijer wordt benadrukt dat de lezer zich waarschijnlijk identificeert met het personage aan wie de meeste focalisatie gegeven is.⁶⁹ De lezer van *Yemma* zal zich dus waarschijnlijk met Benzakour identificeren.

Hoe Benzakour de wereld heeft ervaren heeft een grote invloed op de narratologische structuur. Zie hieronder:

Vannacht kon ik niet inslapen. [...] Ik kon me er moeilijk een voorstelling van maken: op een dag word je wakker en er is geen hond meer die jou begrijpt. [...]

⁶⁹ Meijer 1996, p. 137

Ik stond op, pakte pen en papier en krabbelde wat indrukken neer. Ik merkte hoe ik in mijn verlangen om gevoelens precies tot uitdrukking te brengen [...]

Lieve yemma,

[...] In werkelijkheid zult u sterven als een vogel, in alle stilte, geen gewijde muziek, geen advertenties, volstrekt anoniem; u zult begraven worden in droge grond ver hier vandaan, aan de voet van een kale berg in noordoostelijk Afrika. [...]

Uw zoon Mohammed [70-72]

Naarmate het verhaal ten einde loopt, komt Benzakour te weten dat er voor zijn moeder weinig hoop is. Tussentijds zijn in de rechtstreekse focalisatie veranderingen ten opzichte van het begin waar te nemen, toen Benzakour alleen nog zonder gedachten en evaluaties registreerde. In het hierboven geciteerde fragment is de wanhoop en het verdriet van Benzakour zichtbaar door zijn gedachten. Hij probeert zijn gevoelens te uiten door het schrijven van een brief. In zijn brief creëert hij afstand tussen zichzelf en zijn moeder door de situatie objectief te bekijken en zijn moeder “u” te noemen. Hij kan de realiteit niet accepteren noch veranderen. Naast de brief komen meer tekstsoorten voor zoals gedichten en dromen, die hij óf als een ontsnappingsmiddel heeft gebruikt om de werkelijkheid te ontlopen óf waarmee hij een ruimte heeft gecreëerd, waarin hij zijn negatieve gevoelens kan uiten.

Onbetrouwbaarheid in het vertelperspectief

In *Yemma* zijn de fragmenten in veel uiteenlopende vormen geschreven, zoals een dagboek zonder datum, herinneringen, dromen, brieven en gedichten. De vorm waar de meeste nadruk op zal liggen is een droom.

Ik draai de deur op slot en laat de brilklep zakken. Rol mijn jas tot een kussentje en sluit mijn ogen in een walm van oude urine. De slaap is niet langer een genezend bad, of een herwinning van levenskracht. Slaap is een deur naar vergetelheid. Een donkere idylle van onttakeling. [68]

Hierboven is de gedachtegang van Benzakour weergegeven met directe rede. Het fragment bestaat uit korte zinnen, waaruit men kan opmaken dat Benzakour lusteloos en

vermoeid is. De slaap beschouwt hij niet meer als een geneesmiddel, maar een ontsnappingsmiddel. Naarmate zijn moeders conditie slechter wordt, wordt beschreven dat hij vaker in slaap valt. Hierin wordt benadrukt dat zijn fysieke, mentale conditie steeds slechter wordt.

Midden in de nacht wakker. Enige minuten intensief ingespannen om mij de droom voor de geest te halen. Met een lange baard waadde ik door ijskoud water. [...] Plotseling dook, op nog geen twintig passen voor mij, een buffel op. Een kolossale buffel, met dikke gebogen hoorns en een ruige wintervacht. Pure opwinding. Ik wilde mijn pas versnellen maar bleef stokstijf staan. Ik kwam niet meer vooruit. Langzaam zakte ik weg in het donkere water. Ik schreeuwde en sloeg wild om mij heen. De buffel draaide zich om, keek mij lodderig aan en wandelde weg. Alles werd donker om mij heen. Meer weet ik niet. [121]

Benzakour heeft een reeks rare dromen gehad. De dromen zijn in korte zinnen geschreven, waardoor het verhaal versneld wordt en meer spanning krijgt. Woorden zoals “stokstijf”, “donker” en “schreeuwen” laten zien dat het om een nachtmerrie gaat. De dromen die in *Yemma* gerepresenteerd worden, zijn niet rustgevend, maar raar, onderdrukkend en agressief. Door de representatie van die type dromen wordt de mentale conditie van de focalisator op een diepgaande manier weergegeven.

Afgezien van de inhoud van de droom, heeft zijn onregelmatige slaap een grote invloed op zijn leven.

Ik schrok wakker, diep in de nacht. Er klonk een roep door het huis. Een stem van een vrouw, een zachte stem. Ik was niet angstig. Ik probeerde de woorden te onderscheiden, maar ze waren te zwak en te vloeiend om te verstaan. [...] Even later, toen ik indommelde, klonk opnieuw die stem, nu helder. ‘Mohammed, sta op.’ De stem leek sprekend op die van moeder, kalm en dichtbij. Opnieuw: ‘Mohammed, sta op, Mohammed.’ Geen twijfel: het wás moeders stem. [...] Maar de stem kwam niet meer. [...] Ik ging weer slapen. [32]

Door de voorafgaande geciteerde fragmenten kan men zien dat Benzakour zonder tijdsindeling leeft. Samen met zijn moeders conditie is zijn levensritme overhoop geraakt. Men zou dus kunnen twijfelen aan zijn waarnemingen. Hij ligt in zijn bed thuis en zijn moeder zit in het revalidatiecentrum. Wat hij in zijn kamer heeft meegemaakt is dus vrij ongeloofwaardig. Bovendien is hij niet angstig voor het spookachtige verschijnsel. Hieruit

blijkt dat hij niet helder kan nadenken over de werkelijkheid en dat hij zijn moeders stem erg mist. We weten niet zeker of hij nog aan het dromen is. Hierdoor vervaagt de grens tussen realiteit en illusie. De vraag is nu: is Benzakour, zowel de verteller als de focalisator, betrouwbaar?

‘Maar de koffie hier is werkelijk te smerig voor woorden. Bij elke slok trekken mijn wangen samen. Dat bent u toch met me eens?’

‘Ik zou het niet weten. Ik drink geen koffie.’

‘Misschien kunt u iemand anders erbij roepen, een techneut, ik noem maar wat.’

‘Maar zo slecht is de koffie toch niet? U bent de enige die erover klaagt.’

‘O, is dat zo?’ Misschien komt dat omdat de rest al dood is.’ [116]

Hierboven is de betrouwbaarheid van Benzakours weergave in twijfel gebracht. De woorden van de zuster zijn kalmerend, maar die van Benzakour zijn gemeen en agressief. Het zou kunnen dat hij dit niet doorheeft en niet wil geloven dat hij de enige is die klaagt over de koffie. Maar of de koffie echt zo smerig is, of hij echt de enige is die koffie goor vindt, weet niemand met zekerheid.

Door het onregelmatige levensritme van de focalisator wordt de grens tussen werkelijkheid en illusie steeds onduidelijker. Afgezien van de dromen wordt de focalisator ook onbetrouwbaar door zijn emoties. Vanwege de verslechterende conditie van zijn moeder is Benzakour verschrikkelijk emotioneel.

Voorwaar, zegt men, dit is een test, dit moeten we begrijpen als een boodschap, een beproeving, een vuurdoop. Ja, zo moeten we het zien: Allah laat alleen hen lijden van wie hij houdt. Anders gezegd: om moeder en ons een plezier te doen ruimt hij haar niet meteen uit de weg, maar laat hij haar leven uit *barmhartigheid*. Kijk eens aan! Wat een gebaar! Wat een edelmoedig gebaar van dankbaarheid voor alle tranen en offers! [56]

Hierboven is de opvatting van Benzakour over de islam weergegeven in de directe rede, opnieuw in de vorm van een monoloog. Uit de drie uitroeptekens en zijn onlogische denkwijze valt af te lezen dat hij emotioneel is. Zijn gedachten over zijn moeders religie zijn niet in overeenstemming met de rationele stem die ook klinkt.

Zijn emoties hebben veel negatieve invloed, niet alleen op zijn gedachten, maar ook op zijn gedrag. Zie bijvoorbeeld ook de dialoog tussen Benzakour en een zuster van de kliniek,

wanneer hij om twaalf uur in de nacht het revalidatiecentrum is binnengeslopen om aan zijn moeder een bos bloemen te geven.

‘[...] Het is middernacht. U hoort hier niet te zijn. U moet nu onmiddellijk vertrekken!’

Door deze zuster aan te kijken worden mijn ogen vreemd groot. ‘Zeg, juffie, sodemieter alsjeblieft een eind weg! Wie ben jij om mij te verbieden bij mijn moeder te zien? Dit is mijn moeder, hoor je me, mijn moeder. Ik kom wanneer ik wil en ik ga wanneer ik wil!’ [105]

Ook in dit fragment wordt de onbetrouwbaarheid van Benzakour als vertelinstantie benadrukt door de verteller zelf. Het gedrag en de agressieve woorden van Benzakour tonen veel emoties; daardoor kan de lezer zijn gedachten en daden niet meer rechtvaardigen. Door de manier waarop de verteller zijn boosheid, pijn en verdriet uit, komt hij over als emotioneel in plaats van rationeel. Bovendien is hij zich ervan bewust dat het binnentreden van de kliniek in de nacht tegen de regels is, maar hij doet dit toch. In dit opzicht is het standpunt van Benzakour irrationeel en zou de vertelinstantie als niet voor rede vatbaar gezien kunnen worden: hij handelt puur vanuit emotie.

Vóór het hierboven genoemde fragment staat het emotionele gesprek – of eerder: de eenzijdige dialoog – tussen Benzakour en zijn moeder. Dat kan een oneerlijk beeld scheppen over de zuster in de kliniek. In dit perspectief kan men zeggen dat Benzakour nadrukkelijk langer focaliseert, wat de lezer op emotioneel vlak kan beïnvloeden.

Hieronder zal geanalyseerd worden in hoeverre de representatie ongelijk is en hoe de narratologische structuur – de ongelijk verdeelde focalisatie en/of de onbetrouwbare vertelinstantie – zich verhoudt tot de ongelijke representatie.

Ongelijke representatie

In de voorafgaande hoofdstukken is de ongelijke verdeling in de focalisatie besproken. In de studie van Meijer worden de ongelijk verdeelde focalisaties ingedeeld volgens bepaalde kenmerken en als volgt uiteengezet: ‘(1) de externe vertelinstantie; (2) de belangrijkste ingebedde focalisatoren [...] (3) minder frequent ingebedde focalisatoren, [...] (4) de personages die alleen focaliseren, voorzover ze sprekend worden ingevoerd. De laatsten zijn te karakteriseren als de buitenste kring van mensen, die voornamelijk object van focalisatie

zijn.⁷⁰ In *Yemma* is het personage Benzakour zowel interne verteller als enige focalisator. Alle andere personages zijn enkel object van focalisatie. Door de ongelijk verdeelde focalisatie in *Yemma* zou een gekleurde, eenzijdige visie kunnen worden gecreëerd.

Afgezien van de verdeling beïnvloedt de emotie de verteller en valt hij daardoor als onbetrouwbaar te zien.

‘Sorry, maar ik ga mij niet verdiepen in de islam.’ [...] Op een gegeven ogenblik vond ik dat ik lang genoeg zwijgend had toegekeken. Ik wees de afasie-expert erop dat deze spelletjes beslist niet werken bij een analfabete. ‘Zou het niet zinniger zijn om aan te sluiten bij de belevingswereld van moeder?’

‘En wat is volgens u die belevingswereld?’

‘Wel, mijn moeder heeft haar hele leven gebeden, elke dag vijfmaal, [...] Is het dan misschien niet zinniger om in plaats van doolhofjes, puzzels, schetsjes en andere abstracties, die moeder niet eens kon oplossen voor het infarct, laat staan nu, om in plaats daarvan auditief materiaal te verzamelen dat op een of andere manier gerelateerd is aan koranische teksten en formules?’

‘Sorry, meneer, maar ik ga mij niet verdiepen in de islam.’

Verdiepen in de islam? Vroeg ik deze deskundige zich te verdiepen in de Koran en de overleveringen van profeet Mohammed? [...] [36]

In het bovenstaande citaat wordt dezelfde spraak “Sorry, maar ik ga mij niet verdiepen in de islam” nadrukkelijk twee keer weergegeven. Hierdoor worden de woorden van de deskundige van het afasieteam benadrukt, die Benzakour pijn deden. Door de visie die de focalisator heeft gecreëerd, kan de deskundige als negatief worden gezien. Er is echter slechts het deel van het gesprek tussen Benzakour en de deskundige weergegeven. In principe kan de lezer niet met zekerheid weten wat er precies is gebeurd tijdens de eerdere sessies of de rest van de behandeling.

In de voorafgaande hoofdstukken ontstond de verandering vanuit de gedachten (innerlijke monoloog) naar een gesprek met directe rede. Wanneer Benzakour in de Nederlandse samenleving iets onrechtvaardig vindt of emoties wil oproepen bij de lezer, komt deze verandering naar voren in de narratologische structuur. In dit tweegesprek focaliseert hij

⁷⁰ Meijer 1996, p. 137

de langer als dat voor hem gunstig is, en korter als dat voor hem nadelig is om de lezer van zijn standpunten te overtuigen en om sympathie te wekken. In het gesprek wordt Benzakour met lange zinnen gefocaliseerd, in tegenstelling tot de dokter. Het kan ook omgekeerd zijn.

‘Hier mevrouw, het keurmerkje van “Halal”, kijkt u zelf maar.’ Hij houdt haar de doos voor op ooghoogte. ‘Ziet u, halal, niks varkensvlees, prima spulletje, wij doen al jaren zaken met die lui.’ Moeder kijkt mij bedremmeld aan en ik zeg hem dat ze niet kan lezen, of-ie misschien een doos heeft met een afbeelding van een koe of een schaap erop. ‘Ooh, ze kan niet lezen, hmmm ... een doos met een plaatje, nee, ik geloof van niet, nee, ik geloof niet dat ik een doos met een plaatje heb. Sorry.’ [138]

In de bovenstaande passage is het opvallend dat de woorden van Benzakour met indirecte rede weergegeven zijn. In plaats van dat hij het gesprek volledig laat zien, legt hij de focus op de woorden van de chef. Hierdoor creëert de focalisator een langere, duidelijke visie van de chef. De manier waarop de chef spreekt kan als onbehulpzaam worden gezien. De lezer kan niet uit de indirecte rede opmaken of Benzakour, zoals vaak gebeurd is, door emotie gemeen of agressief tegen de chef geweest is. In dit opzicht krijgen we via de focalisator een oneerlijk beeld.

Naast zijn moeder beschrijft Benzakour zowel blanke Nederlanders als andere minderheden. In de representatie van deze minoriteiten is er sprake van racistische vooroordelen en onrechtvaardigheid. Zie hieronder:

Deze nieuweling, kaal als een apothekersflesje, is nog geen maand in dienst. Zijn naam verraadt een Arabische origine. Ik zou mij thuis moeten voelen, verwelkomd door een lid van een aanverwante cultuur, maar [...]

‘Meneer Benzakour, als het u in dit huis niet bevalt, waarom gaat u dan niet gewoon weg met uw moeder?’ [...] ‘Wat ik vandaag hoorde was de medische variant op ‘Als het u in dit land niet bevalt, rot dan op naar uw eigen land.’ [107-108]

Dit fragment vindt plaats net nadat Benzakour rond middernacht de kliniek binnen sloop. Door het uiterlijk van de dokter ging Benzakour ervan uit dat de dokter positief zou reageren. Als blijkt dat dat niet zo is, wordt hij weer emotioneel. Er is sprake van vooroordelen in zijn evaluatie van etnische minderheden.

Nogmaals boog de Chinees zich over haar heen alsof hij tuurde naar een lijk in een open grafkuil. ‘Hallo, mevrouw, alles goed?’ [...] Toen pakte de Chinees een grote witte plastic doos en voelde aan haar been. [...] De Chinees mompelde iets in zichzelf, [...] [186-187]

Hierboven wordt de Chinese dokter “de Chinees” genoemd, meer dan vijf keer in dit korte fragment. Al bij de ingang heeft Benzakour een slechte indruk gekregen van de Chinese receptionist. Zijn moeder lijkt bang te zijn voor de Chinese dokter. Ondanks het feit dat de dokter niets verkeerd deed, beschrijft Benzakour het gedrag van de dokter met zeer veel minachting.

Omdat zijn moeder volgens Benzakour nooit gelijk kan zijn aan de autochtonen, is zijn verbitterde gevoel altijd aanwezig. Volgens hem heeft de Nederlandse maatschappij te weinig begrip voor zijn moeders afkomst. Door de hevige emoties kan het personage Benzakour niet meer helder naar de wereld kijken. Wanneer hij een vrouw tegenkomt die lijkt op zijn moeder, gedraagt hij zich niet beter dan de autochtonen waarop hij zoveel kritiek heeft.

Verderop, in de schaduw van de pui, zat een lijkbleke vrouw vastgebonden in een postoele, als in een hemelse vervoering zwaaiend met de armen en alsmaar ‘koerikoerikoeri!’ roepend. Een ogenblik was ze stil, maar zodra ze weer op adem kwam, barstte ze, terwijl ze naar de hemel keek, opnieuw uit in ‘koerikoerikoeri!’ Toen dit ‘Koerikoeri’ duidelijk irritaties opwekte bij omstanders, keek ik de vrouw quasiboos aan en maakte met mijn wijsvinger het ‘sssssst’-gebaar. Dat had ik niet moeten doen, want meteen begon ze met beide handen op haar benen te slaan en naar me te sissen terwijl het schuim in haar mondhoeken ophoopte. ‘Koerikoerikoerikoerikoerikoeri!’ nu nóg scheller en gierender. Ik werd er bang van. De drie gijsaards draaiden zich om en schudden het hoofd. Een van hen stond op en liep weg. Even later kwam een verpleegster en haalde de vrouw weg. Diep in de buik van het gebouw klonk nog een vaag, wegstervend ‘koerikoerikoeri’. [95]

In de bovenstaande passage gaat het om een zieke vrouw die waarschijnlijk aan afasie lijdt, waardoor ze niets anders dan “koerikoerikoeri ...” kan zeggen. Het is vergelijkbaar met “Allahallahallahallah ...”, het enige geluid van Benzakours moeder. Wanneer hij een waarschuwing geeft dat ze geen geluid mag maken, heeft hij niet door dat ook hij als onderdrukker kan worden gezien. Ook al wordt haar de mond gesnoerd, de vrouw uit

bovenstaand citaat is niet gestopt met geluid maken. Voordat ze heen gaat, wordt haar stem door niemand gehoord en wordt haar verzet tegen de onderdrukker door niemand erkend. Het is een goede representatie van de subalterne vrouw die geen stem heeft in de maatschappij.

Niet alle bleke vrouwen zijn blank. Maar deze vrouw is heel erg bleek, het woord “lijkbleek” is met opzet gebruikt. Stel dat men zich zou kunnen vergissen om haar als een blanke vrouw te zien. Deze situatie, waarin de Marokkaanse Benzakour een lijkbleke vrouw onderdrukt, kan worden gezien als een omgekeerde versie van de relatie tussen een Nederlandse onderdrukker en een Marokkaanse subaltern. Het fragment is te lezen als een representatie van mimicry. ‘If I may adapt Samuel Weber's formulation of the marginalizing vision of castration, then colonial mimicry is the desire for a reformed, recognizable Other, *as a subject of a difference that is almost the same, but not quite*. Which is to say, that the discourse of mimicry is constructed around an ambivalence; in order to be effective, mimicry must continually produce its slippage, its excess, its difference.’⁷¹ Dat Benzakour zelf niet doorheeft dat hij ook bijdraagt aan de onderdrukking (hoewel hij bijna elke dag zijn moeder bijstaat), maakt de mimicry interessanter. Het probleem dat de autochtonen niet bewust zijn van hun eigen optreden tegen de allochtonen, wordt hier nadrukkelijk gerepresenteerd. De racistische vooroordelen, het onbegrip voor culturen, de onrechtvaardigheid waar Benzakour zich tegen verzet, zijn in het gedrag en de gedachten van Benzakour zelf aanwezig.

Hoewel Benzakour door zijn emoties de rest van de personages niet eerlijk kan waarnemen, is in zijn manier van focaliseren een uitzondering te vinden.

‘Bedoel je wanneer we vertrekken?’

Nee, nee, schudde ze. [...]

‘Je bedoelt of A. ook meegaat?’

‘...’ Zwaai-zwaai-zwaai. [...]

‘Wie dan?!’

Zwaai-zwaai.

‘Bedoel je N?’

Ja, ja, ja, knikte ze driftig.

‘Mijn zusje!’

Nee, nee, nee, schudde ze.

⁷¹ Bhaba 2004 p. 85

??? [...]

‘Wat wil je nou, potdomme!’ riep ik ineens uit. [170-171]

Bovenstaande passage is een eenzijdige dialoog tussen Benzakour en zijn moeder. Zijn poging om met zijn moeder te communiceren mislukt. Ze heeft geen verstand van het Nederlands en is compleet stemloos geworden. Haar wereld is dus onbespreekbaar. Kan Benzakour zijn moeder hierdoor representeren? Het antwoord hierop is negatief. Kan Benzakours moeder door hem enigszins spreken? Een stemloze vrouw die kan spreken lijkt een paradox.

‘Wat wij ervaren als werkelijkheid bestaat in feite uit het veelvuldig gerepresenteerde en het representeerbare.’⁷²

In *Yemma* bestaat de representatie van Benzakours moeder uit veel uiteenlopende representaties. Vooral omdat ze geen spraakvermogen heeft, wordt ze grotendeels door middel van mensen om zich heen gerepresenteerd. Hierin hebben de ongelijk verdeelde focalisatie en het onbetrouwbare vertelperspectief betrekking op de representatie. Door deze narratologische structuur worden ongelijke visies gecreëerd. Er is sprake van ongelijke representatie.

Het laatste moment van Benzakours moeder is als treurig, hopeloos en onrechtvaardig gerepresenteerd. Ondanks de heftige emoties en zijn slechte conditie (zowel fysiek als mentaal) heeft hij voor zijn moeder dit werk geschreven.

‘Dit boekwerk is mijn enige en laatste middel om haar nog enigermate te redden, te reanimeren, tot leven te wekken. ‘Mohammed, sta op.’ Zolang ik schrijf, sterft ze niet.’⁷³

Door middel van het schrijven creëert de protagonist een beeld van zijn moeder dat hij nodig heeft om verder te leven. De vrouw die hij van haar maakt, sterft niet; de echte vrouw, die niet gehoord kan worden, wel; zij blijft stemloos.

Tot slot: Yemma

⁷² Meijer 1996, p. 103

⁷³ Benzakour 2013, p. 211

In *Yemma* staan Benzakour en zijn moeder centraal. De poging van het personage Benzakour om haar te representeren is een teken van verzet tegen het onbegrip voor hun cultuur en de ongelijkheid in de Nederlandse samenleving. De laatste fase van haar leven is negatief gerepresenteerd. In de representatie van haar leven kwamen de racistische vooroordelen en onrechtvaardigheid ter sprake die Benzakour zelf ook uit.

In de analyse lag de nadruk op de narratologische structuur in *Yemma*. Het verhaal is niet chronologisch verteld, fragmenten sluiten niet op elkaar aan en de focalisatie is ongelijk verdeeld. Door de emotie en slechte mentale en fysieke conditie wordt de betrouwbaarheid van het vertelperspectief bovendien in twijfel gebracht. Deze narratologische structuur draagt bij aan een gekleurde, ongelijke visie. Er is sprake van ongelijke representatie.

De roman laat de omvang van de stilte van de subaltern zien door de zich herhalende poging tot het spreken en door de zware stilte zelf – een krachtige kant van het gesprek.

CASUS: *FATA MORGANA*

Inleiding

Afrika is een groot continent dat uit 54 landen bestaat en waar zich rond de negenhonderd miljoen mensen bevinden. In ‘How to Write about Africa’ werpt Wainaina een cynische blik op wijze waarop de westerse intellectuelen schrijven over Afrikanen. In de teksten wordt Afrika beschreven alsof het één land is, waar mensen uithongeren en kinderen met opgezette buikjes rondlopen én waar men in een enorm en wild natuurgebied met een heet en stoffig weer leeft.⁷⁴ De Afrikanen hebben het echter te druk gehad om de teksten te lezen die door het Westen worden geschreven, wegens uithongering, migratie en andere kwesties die hun leven bedreigen.

In het werk van Wainaina wordt veel kritiek geuit op Afrikanen die als stereotype gerepresenteerd worden om veel aandacht te trekken. Hij is van mening dat de westerse intellectuelen Afrika blijven omschrijven als romantisch, oproepend en te vaag voor de smaak van de lezer in het Westen: ‘Make sure you show how Africans have music and rhythm deep in their souls, and eat things no other humans eat. [...] monkey-brain [...] along with goat, snake, worms and grubs and all manner of game meat.’⁷⁵ In de teksten wordt de Afrikaanse cultuur als buitengewoon gezien. Hierin laten de schrijvers vaak zien hoe ze zich vermaken, omdat ze doen alsof ze erom geven.

Bovendien worden onderwerpen zoals gewone binnenlandse taferelen of de liefde tussen Afrikanen zelden behandeld, tenzij de aandacht zich vestigt op bijvoorbeeld de dood, oorlog of ernstige ziekte. Afrika moet altijd medeleven krijgen, en aanbeden of gedomineerd worden. Daarnaast heeft Wainaina een bezwaar tegen de teksten van de westerse intellectuelen: vooral wanneer ze buitenlandse exploitatie in Afrika behandelen, worden er Chinese en Indiase bij handelaars betrokken én wanneer ze de schuld geven aan het Westen zonder nodige hoeveelheid van details. Op elke manier wordt het duidelijk gemaakt dat Afrika zonder interventie en de teksten van het Westen hopeloos blijft.⁷⁶ Inheemse schrijvers of intellectuelen worden hierin vaak niet vermeld. Wanneer “geredde” Afrikanen een stem mogen hebben, moeten ze altijd lachen alsof ze blij zijn. Hun leven moet kleurrijk, exotisch

⁷⁴ Wainaina 2006, p. 92

⁷⁵ Wainaina 2006, p. 92

⁷⁶ Wainaina 2006, p. 93

en groter lijken, terwijl hun verhalen weinig diepte hebben en innerlijk leeg zijn.⁷⁷

In *Fata Morgana* staan de hierboven besproken stereotypes van Afrikanen of externe factoren die de situatie van Afrika heeft voortgebracht niet centraal. De nadruk hierin ligt op de weergave van het leven van vier Afrikaanse vrouwen – Ama, Efe, Joyce en Sisi – in België en in hun vaderland. Hoewel hun leven niet minder ernstig is beschreven zodat het als een aandachtstrekker die Wainaina heeft bekritiseerd kan functioneren, lijkt de werkelijkheid in de roman op een nodig punt het licht te kunnen werpen.

In *Van Accra naar Amsterdam. Afrikaanse migranten op weg naar Europa* beweert Kees Broere dat de migratie van de Afrikanen een vorm van “economische migratie” is.⁷⁸ Om hoger op de maatschappelijke ladder te klimmen, kiezen ook in de roman de vier Afrikaanse vrouwen voor economische migratie in plaats van het werken in hun vaderland. Ze hebben in Afrika hun leven achtergelaten in de hoop dat ze in de toekomst een beter leven tegemoet zullen gaan door te werken in Europa; hun verhuizing is een fysieke en mentale verplaatsing.

De vier vrouwen die centraal staan in deze roman zijn Afrikaanse prostituees in Antwerpen, die met behulp van Dele, een pooier, vanaf de stad Lagos in Nigeria naar België gesmokkeld zijn met een vals paspoort. Na de dood van Sisi stellen de andere vrouwen vragen over haar leven en hoe vragen zich af hoe ze om het leven is gekomen. Op dat moment realiseren ze zich dat ze te weinig over elkaar weten. Door te vertellen over hun leven in Afrika dat ze hebben achtergelaten, proberen ze van elkaar te leren. Tussentijds worden hun dromen verteld, hun echte namen bekend gemaakt en proberen ze hun donkere kanten te delen, waaronder hoe ze in Antwerpen terecht gekomen zijn. Sisi’s dood en haar leven in Afrika zullen echter nooit gehoord worden.

In *Fata Morgana* wordt het leven van alle vier de vrouwen op verschillende tijdstippen belichaamd. In grote lijnen wordt het verteld op de volgende twee niveaus. Ama, Efe en Joyce bevinden zich op hetzelfde moment, waar het verhaal chronologisch loopt onder meervoudige hoofdstukken die ‘Zwartzustersstraat’ heten. Hun verleden in Afrika wordt uitgebreid beschreven door hoofdstukken die de namen van de vrouwen als ondertitel krijgen. Ten tweede wordt het leven van Sisi tot en met haar dood door ‘Sisi’ in hoofdstukken weergegeven in een ander niveau met een apart tijdstip. Deze twee niveaus worden met elkaar afgewisseld. In dit hoofdstuk zal de narratologische structuur van de roman en hoe die zich verhoudt tot de representatie van de subalterne vrouwen onderzocht worden.

⁷⁷ Wainaina 2006, p. 93

⁷⁸ Broere 2010, p. 10

In *Fata Morgana* is een externe vertelinstantie aanwezig. Deze verteller staat centraal in de narratologische structuur en focaliseert de verschillende visies van de wereld. De vier Afrikaanse prostituees in Antwerpen zijn als protagonisten van de roman de meest gefocaliseerde objecten. Dat gebeurt vooral in sensuele scènes, waarin vrouwen als lustobject worden beschouwd en onderdrukt. Af en toe focaliseren de vrouwen ook hun wereld eromheen. Van alle vier de vrouwen wordt hun verleden verteld, door de externe vertelinstantie en door de personages zelf. Het is opvallend dat Sisi slechts door de externe vertelinstantie een stem krijgt, omdat ze niet meer bestaat in de wereld van de levenden.

In de roman zijn er elf hoofdstukken die ‘Zwartzustersstraat’ heten en twaalf hoofdstukken met de titel ‘Sisi’. ‘Sisi’ is het begin en het einde; tussendoor wisselen de twee soorten hoofdstukken elkaar af. Zo omvatten de ‘Sisi’-hoofdstukken de ‘Zwartzustersstraat’-hoofdstukken. Ze vallen als twee perfecte puzzelstukken in elkaar. Het lijkt alsof Sisi zich nog in de wereld van de levenden aanwezig is. Vier van de ‘Zwartzustersstraat’-hoofdstukken hebben de naam van de drie vrouwen als een ondertitel: Efe, Ama en Joyce/Alek. Het hoofdstuk Alek is het uitgebreide verhaal van Joyce. Alek is de echte naam van Joyce.

In ‘Zwartzustersstraat’-hoofdstukken zonder ondertitel is de externe vertelinstantie het subject van de focalisatie:

Joyce stoft de luidsprekers van de cd-speler af. Ama steekt een sigaret op. Efes stem omsluit hen. ‘Ik was zestien. Ik ontmoette hem lang voor Dele.’ [50]⁷⁹

De hierboven geciteerde fragmenten sluiten het hoofdstuk af. Tegelijkertijd zijn ze het aansluitingspunt met het begin van het verhaal over Efe verleden. Hierna komt het ‘Sisi’-hoofdstuk met een ander tijdstip en verhaallijn. Daarna komt ‘Zwartzustersstraat: Efe’ waarin het verhaal over Efe begint. Omdat er tussen de aansluitingen een lange pauze (het verhaal over Sisi) aanwezig is, valt het minder op dat er veranderingen voorkomen in de narratologische structuur.

Wanneer de ‘Zwartzustersstraat’-hoofdstukken over een van de drie vrouwen gaan, vertelt het personage over haar verleden en wordt ze ook het meest gefocaliseerd. Omdat dergelijke hoofdstukken elke keer na het hoofdstuk ‘Sisi’ komen en op een ander vertelniveau verteld worden, kan de lezer de werkelijkheid die hierdoor gecreëerd wordt als natuurlijk zien en met een fris gevoel en meer spanning ervaren. In het verhaal

⁷⁹ Het paginanummer verwijst naar Unigwe 2007.

van de vrouwen komt een rechtvaardiging van hun situatie vaak ter sprake ten aanzien van hun jonge leeftijd, financiën en weerloosheid:

Efe maakte op haar zestiende kennis met seks, achter het huis van haar vader. [...] De man die stevig in haar billen kneep en draaide en kreunde en die haar die pijn had bezorgd, was vijfenveertig. Hij was oud. Ervaren. Maar het allerbelangrijkste was dat hij volgens de geruchten massa's geld had. Hij had Efe nieuwe kleren beloofd. [59]

Efe is het hoofdpersonage van het hoofdstuk getiteld 'Efe'. In dit hoofdstuk blijft Efe het meest afgebeelde object van de focalisatie. Naarmate de tijd vordert, kunnen er veranderingen in de focalisatie waargenomen worden. De focalisatie bij de externe vertelinstantie verschuift geleidelijk naar Efe. Door Efe kan de lezer de wereld in het verleden waarin zij zich bevindt begrijpen en worden haar gedachten in indirecte rede geformuleerd. Gedachten van andere personages kan de lezer echter niet achterhalen.

In de hierboven geciteerde teksten focaliseert de externe vertelinstantie die centraal staat in de narratologische structuur van de roman wat Efe vroeger heeft meegemaakt in Lagos, Afrika. In haar dorp is ze vroeg begonnen met het persoonlijk prostitueren, omdat het voor haar de makkelijkste manier was om geld te kunnen verdienen. Over het verkopen van haar lichaam voelt ze geen berouw.

Ze schaamde zich niet voor de zwangerschap – die was nog voor niemand zichtbaar – maar voor het feit dat ze was gedumpt in dit 'Royal Hotel'. Ze voelde zich goedkoop want alleen de goedkoopste meisjes werden naar een hotel gebracht en achtergelaten om op eigen gelegenheid thuis te raken. [69-70]

Haar eerste klant Titus heeft Efe meteen in een hotel achtergelaten, wanneer ze hem vertelt dat ze zwanger is. Wat haar dwarszit is niet dat hij is weggelopen, maar dat ze zich een goedkoop meisje voelt. Aan haar eerste reactie kan de lezer zien dat ze nog behoorlijk naïef is. Ze is opgegroeid in een omgeving waarin het voor vrouwen als natuurlijk wordt gezien dat ze zich als een verkoopbaar product beschouwen. In de samenleving waar Efe zich bevindt, wordt zwangerschap buiten huwelijk gezien als taboe. Dit heeft een enorm effect op haar leven gehad.

Hun dochters, meisjes die hadden gespeeld met Efe of met haar naar school waren geweest, negeerden haar of werden weggeroepen als ze even een praatje

met haar maakten. [...] Het was niet alleen die buik die haar belette te lachen of haar moeizaam deed lopen. ‘Mensen kijken me aan als een stuk vuil’, klaagde ze tegen Rita. [73]

Wanneer de zwangerschap duidelijker zichtbaar wordt, voelt ze zich onderdrukt door de oudere generaties. Door haar leeftijd en de zwangerschap wordt ze helemaal weggezet in haar eigen wereld. Ze durft de baby in haar buik niet te verwijderen. Rita, die als vriendin nog naar haar wil luisteren, kan niets veranderen aan de situatie. Vanwege het feit dat ze onderdrukt wordt door haar jonge leeftijd, sekse en conventie in de samenleving én dat ze hierdoor als machteloos en bijna stemloos blijft in haar wereld, lijkt zij op een subalterne vrouw. De beslissing die Efe uiteindelijk heeft gemaakt is dat ze haar baby ter wereld brengt met een gok: vijftig procent voor een zoon. ‘Zonen waren trofeeën die ze verzamelden om hun naam te laten voortleven.’⁸⁰

Efe gelooft dat ze Titus kan overtuigen om verantwoording te nemen voor haar leven als ze een zoon krijgt. Gelukkig krijgt ze een zoon, maar haar plan mislukt desalniettemin. Wat Efe niet wist, was dat zij de zesde vrouw is in de afgelopen paar jaar die zich bij Titus meldt met het product van een affaire. De echtgenoot van Titus heeft genoeg ervaring opgedaan om een meisje zoals Efe weg te jagen.

Efe houdt vast aan het idee dat zij op zoek moet zijn naar een man die haar en haar baby kan onderhouden. Laag- of ongeschoolde vrouwen zoals Efe in Lagos kunnen nooit zorgen voor genoeg geld om een gezin te onderhouden. In dat opzicht is de afhankelijkheid van een man zeer groot. Ten aanzien daarvan lijkt het bijna onmogelijk voor Efe om een andere keuze te kunnen maken dan de zoektocht naar een betere man die vooral financiële zekerheid kan bieden voor haar gezin.

Efe bedacht dat ze haar baby zou moeten haten. [...] Welke vent trouwt nu met een vrouw die al een kind heeft? Als de man die je zwanger had gemaakt je al niet wilde, was de kans klein dat iemand anders je wel zou willen. [83]

Zoals hierboven waargenomen kan worden, worden gedachten van Efe in de directe rede afgebeeld. Door haar denkbeeld op die manier te belichamen wordt de machteloosheid van Efe in de situatie benadrukt. In haar frustratie kan de lezer gewaarworden dat ze er zich bewust van is dat ze niet meer genoeg concurrentievermogen heeft op de vrouwenmarkt van Lagos.

⁸⁰ Unigwe 2007, p. 77

In dit hoofdstuk worden de vrouwen als lustobject van de mannen gerepresenteerd. Het is merkwaardig dat de vrouwen geen poging doen om tegen onrechtvaardigheid te strijden, hoewel ze hierdoor zich onderdrukt voelen. In plaats daarvan willen ze dit beeld van de vrouw als lustobject zonder enig tegensputteren nastreven. Omdat de focalisator zelf niet doorheeft dat ze ook meedoet aan de versterking van de onjuiste situatie (meeste vrouwen zijn zich zelfs niet bewust van deze onrechtvaardigheid), wordt de werkelijkheid eromheen ook als natuurlijk gerepresenteerd.

‘Mannen die hun handen niet kunnen stilhouden, zijn nog altijd de beste echtgenoten, de beste kostwinners, omdat ze altijd de drang hebben om te werken. Die handen moeten iets te doen hebben’, had haar moeder gezegd.
[109]

Het geldt echter niet alleen voor de vrouwen. De mannen moeten zich ook aanpassen aan het verwachtingsbeeld. In feite maakt iedereen er een deel van uit. In dit systeem waar Efe zich bevindt, kan de afwijkende vorm of mening van het leven als onjuist worden gezien, zoals Boletsi heeft beschreven.⁸¹ De vrouwen zoals Efe hierin blijven onveranderd. Er wordt beklemtoond dat Efe door haar zoon geen andere keus heeft dan alleen naar België te vertrekken met behulp van Dele.

Efe wordt op basis van haar leeftijd, sekse en conventie onderdrukt in Lagos. Ondanks het feit dat ze geen andere keuze kan maken, heeft de protagonist op zijn minst andere personages met wie ze haar problemen kan bespreken. Voor Ama geldt dit daarentegen niet. Zie hieronder:

[...] door een grote hand op haar mond te drukken, waardoor hij de schreeuw in haar keel smoorde, zou ze hebben gegild. Met een andere hand rommelde hij onder haar nachtpon, een lavendelkleurig katoen hemdje met daarop een grote, grijnzende beer. [...] De dagen daarna kregen de muren te horen dat hij niet wilde luisteren toen ze zei dat hij haar van binnen pijn deed. Ze hoorden dat ze had geprobeerd hem weg te duwen toen hij op haar lag, maar dat hij log was als een berg en dat ze niet sterk genoeg was om een berg te verplaatsen. Ze vertelde over zijn gekreun en over het plakkerige wit dat als pap uit hem gutste. ‘Het is

⁸¹ Boletsi e.a. 2015, p. 13

warm en heel bah', klaagde ze tegen haar vrienden. 'Ik eet nooit meer pap!'
[141]

Tot haar elfde wordt Ama elke avond verkracht door haar stiefvader. In het hoofdstuk 'Zwartzustersstraat: Ama' lijkt het opzettelijk met veel indirecte rede geschreven te zijn om een afstand te creëren tussen de lezer en de verhaalwerkelijkheid. Hierdoor kan de lezer de gepresenteerde werkelijkheid en de ernstige gebeurtenissen daarin objectief en serieus beoordelen. Uit de bovenstaande teksten blijkt dat Ama zelf nog te jong is om de ernst van het probleem serieus genoeg te nemen. Ze is echter slim genoeg om te weten dat ze het niet met anderen mag bespreken.

Het meisje heeft geen ander alternatief dan te praten tegen de muren, die worden beschreven alsof ze kunnen luisteren naar de mishandeling door haar stiefvader. Het is een representatie van een subaltern meisje wier stem niet op een juist moment gehoord wordt. Deze representatie lijkt een heldere blik te werpen op de subaltern dan de in het eerder hoofdstuk besproken ongehoorde stem van de Indiase ambtenaren van *White Tiger*, waarin de ambtenaren naar hun minister-president e-mails mogen sturen, waarvan niemand weet of ze ooit gelezen worden.

Wanneer Ama ouder en verstandiger wordt, realiseert ze zich dat haar moeder met opzet met oogkleppen rondliep. 'Anders had ze wel in Ama's hart gekeken en haar hebben gevraagd.'⁸² Wanneer Ama tegen haar ouders vertelt over de verkrachting, staat haar moeder haar niet bij.

'Hoe dūrf je zo over je vader te praten? Wat bezielt je!?' [...]

'Mam, je moet me geloven', smeekte Ama. 'Ik lieg niet. Hij heeft me verkracht. *Eziokwu*, vader heeft me verkracht.' [156]

De moeder van Ama is twee keer getrouwd geweest en wanneer een vrouw al een kind heeft, maakt dit deze situatie moeilijk. Het leven van haar moeder lijkt op een alternatieve versie die Efe ook zou kunnen kiezen. Zoals eerder besproken kunnen de vrouwen niet leven zonder financiële ondersteuning van hun man.

⁸² Unigwe 2007, p. 143

‘Zwijg. Zwijg, Ama, voordat ik uit het huis van mijn man word gegooid vanwege jou. *Mechie onu kita.*’ Een vreemde hardheid in haar stem legde Ama het zwijgen op. [159]

De moeder van Ama kan zoals andere vrouwen niets doen wegens hun machteloze positie in hun samenleving. Het zwijgen lijkt voor hen de beste oplossing te zijn. Zoals de keuze die Efe heeft gemaakt, kiest Ama ook de “uitweg”.

‘Als ik nou zeg dat ik mooie, mooie vrouwen zoek om voor me te werken, wat voor werk zou dat dan zijn? Kleren wassen? Dat kunnen lelijke vrouwen ook! Daar heb ik geen mooie meiden voor nodig. Volgens mij zei ik net dat je een rijpe dame was. Moet je me nu opeens teleurstellen? [Dele] lachte hard en ontblootte een stel onverwachts kleine tanden met zilveren vullingen. [174]

In de bovenstaande passage lijkt het prostitueren voor Efe en Ama een alternatieve of een betere keuze te zijn, die vrouwen zonder geluk niet mogen hebben. Het zelf objectiveren en als zich een verkoopbaar product te gedragen komen steeds weer ter sprake.

In vergelijking met Efe en Ama heeft Joyce ook een donker verleden gehad. Haar ouders worden vermoord door soldaten die na de moord hun dochter hebben verkracht. In het vluchtelingenkamp heeft Joyce haar minnaar Polycarp ontmoet. Omdat zijn ouders haar niet goed genoeg vinden, moeten ze afscheid nemen. Financiën zijn weer een aanleiding die in dit geval Joyce naar België hebben gebracht. Het is opvallend dat in het verhaal over het verleden van Joyce gender ter sprake komt.

Alek had die glimmende zwartheid geërfd. De legendarische schoonheid ook. De lengte. De donkere lippen. Maar koninklijk was ze niet. Haar grootmoeders vorstelikheden was volledig aan haar voorbijgegaan. Alek was niet meer dan een wildebras die haar moeder teleurstelde en bezorgd stemde. ‘Niet voetballen, Alek. Dat doen meisjes niet. Niet *awet* spelen, da’s voor mannen. Benen bij elkaar, Alek! Zo zitten meisjes niet! Doe dit niet. Doe dat niet. Doe niet. Doe niet.’ Soms schreeuwde haar moeder het ‘doe niet’ uit frustratie. [195]

Alek, de echte naam van Joyce, heeft tijdens haar opvoeding geleerd hoe de vrouwen zich wel en niet moeten gedragen. Door de ontevredenheid over de vrouwelijkheid die zij zich moet aanmeten, wordt duidelijk gemaakt dat gender niet

natuurlijk is. Met andere woorden is het de representatie van het gender dat aangeleerd is.

‘Stomme teef!’ Klap. Klap. Geen energie om terug te vechten toen [de soldaat] haar benen spreidde. [...] ‘Slikken’, zeiden ze, ‘veel eiwitten. Goed eten. Prima voor Afrikaanse slavinnen.’ [201]

In de roman wordt de vrouw, net als in bovenstaande fragmenten, vaak als sensueel, fragiel en machteloos gerepresenteerd. In dit hoofdstuk worden vrouwen vooral als slachtoffers gezien en door mannen onderdrukt en mishandeld. Over de vrouwenmishandelingen wordt op misogyne wijze verteld. Uit woorden zoals *teef* en *Afrikaanse slavinnen* kan men bovendien opmaken dat er discriminatie plaatsvindt op basis van ras en gender.

Door de ernstige gebeurtenissen die Alek heeft meegemaakt kan zij niet meer dromen van trouwen en kinderen krijgen. Ze is zwaar teleurgesteld door het vermogen van de mens. Wegens haar gruwelijke ervaringen wil ze vrouwelijkheid ontwijken. Ondanks de weerstand tegen de vrouwelijkheid gedraagt ze zich echter naar het verwachtingspatroon om (1) Polycarp blij te maken, (2) zijn ouders te overtuigen en (3) eventueel te prostitueren. In het objectiveren en de merchandising van vrouwelijkheid kan de lezer ook een misogyne denkwijze lezen.

In de ‘Zwartzustersstraat’-hoofdstukken worden ernstige gebeurtenissen zoals ongewenste zwangerschap, verkrachting en moord besproken. De externe vertelinstantie en de protagonisten kunnen net zo veel zien als de lezer. Het is opvallend dat alle drie de vrouwen – hoewel het lange tijd duurt voordat het gebeurt – zelf kunnen vertellen wat ze vroeger hebben meegemaakt én dat er tenminste mensen bestaan die naar hun verhaal kunnen en willen luisteren. In dat opzicht kunnen de drie vrouwen volgens Spivak beschouwd worden als “onderdrukten” in plaats van subalterne vrouwen.

Uit het onderzoek blijkt dat Efe, Ama en Joyce weinig keuze hebben gehad ten aanzien van de situatie. In Afrika waren ze genoodzaakt om naar België te vertrekken. In zijn werk heeft Kees beweerd dat hij in Afrika als Nederlander kan kiezen om terug te gaan naar Nederland, maar voor Afrikanen is het teruggaan naar hun land van herkomst vaak niet mogelijk: ‘[...] iemand die we in Bamako, de hoofdstad van Mali,

spraken, verwoordde het gevoel van de jonge Afrikaanse migranten op de volgende manier: ‘Voor hen is het Europa, of de dood.’⁸³

In haar hele leven had [Sisi] nog maar met twee mannen geslapen. [...] Tranen baanden zich een weg naar haar ogen. Ze deed dit niet omdat ze er zin in had, hield ze zichzelf nogmaals voor. Maar ze was hier nu eenmaal en er was geen weg terug. Ze beet op haar tanden en probeerde weer te glimlachen. Haar lippen leken wel van stro en kraakten; haar glimlach versplinterde. [...] Terug naar Lagos? Kan niet. [224]

Het vergelijkbare gevoel dat het niet kan teruggedraaid worden, kan in de roman ook waargenomen worden in de economische migratie van zowel de drie vrouwen als Sisi. Ten opzichte van de omstandigheden heeft Sisi echter meer ruimte gehad voor de keuze in haar leven. Hierdoor lijkt de levenshouding van Sisi verschillend te zijn dan die van anderen, die als passief afgeschilderd worden.

Sisi – subalterne vrouw in haar onbesproken wereld

Sisi heette Chisom in Lagos. Nadat ze haar universitaire diploma behaalt, is ze actief op zoek naar een baan. Het blijkt echter moeilijk iets te kunnen vinden dat haar genoeg salaris oplevert, waardoor ze haar dromen kan realiseren. Haar minnaar Peter heeft naar haar mening ook niet genoeg inkomsten. Uit de levensgeschiedenis van haar ouders en op basis van haar huidige omstandigheden kan ze zich voorstellen hoe haar leven in Lagos er in toekomst uit zal zien. In die toekomstbeelden worden de misleidingen of beperkingen die ze als vrouw zou moeten meemaken in de samenleving niet belichaamd. Hieruit blijkt dat ze in vergelijking tot andere drie vrouwen veel minder onderdrukt wordt, zowel fysiek als mentaal.

Net als Efe, Ama en Joyce straalt Chisom ook een bijzondere schoonheid uit die Dele niet kan missen. Het levenspad dat Chisom in Lagos kan belopen als een hoogopgeleide vrouw valt haar zwaarder dan het leven dat Dele haar voorspiegelt. Ten behoeve van haar dromen gelooft ze dat ze het geld hard nodig heeft. Nadat ze genoeg tijd heeft gehad om na te denken, kiest ze bewust het pad van Dele om naar België te vertrekken in plaats van in Lagos

⁸³ Broere 2010, p. 11

te blijven – het werken als een prostituee in Europa wordt als een kortste route naar grotere inkomsten gezien.

Een andere man met zwart haar leidde haar een ander kantoor binnen. Hij hoorde het Liberiaanse verhaal aan dat ze opdreef. Ze zorgde dat ze alle details gaf. Ja. Ze wist zeker dat ze Mary Featherwill heette. Ja, ze was Mandingo. Ja, haar familie was vermoord en er stond een prijs op haar hoofd. Had meneer misschien een tissue? Het speet haar dat ze moest huilen. Ja, haar leven was in gevaar. Nee, ze dacht niet dat ze het ook maar één dag zou overleven in Liberia. Nee, ze had geen familie meer. Nee, ze kende niemand in België. De man boog zich over zijn computer en typte terwijl ze sprak. [...] Hij klonk geduldig. Een keer ontmoetten hun ogen elkaar en in zijn ogen zag ze dat hij wist dat ze loog. [185]

In de ‘Sisi’-hoofdstukken wordt de focalisatie ingebed tussen de externe vertelinstantie en het hoofdpersonage, Chisom. Evenals in de hoofdstukken over het verleden van de drie vrouwen krijgt de protagonist geleidelijk meer focalisatie. Hierin worden zij soms ook sprekend gefocaliseerd. Behalve Chisom zijn de andere personages slechts een object van de focalisatie die, zoals al eerder wordt besproken, Meijer heeft benoemd als de buitenste kring van verhaalfiguren.

In de hierboven geciteerde fragmenten wordt getoond dat Chisom voor haar valse migratie gebruikmaakt van de westerse stereotypes van Afrikanen, waarop Wainaina veel kritiek heeft gehad. Zonder hulp van het Westen zouden deze Afrikanen bijvoorbeeld, zo is het idee, hopeloos blijven. In bovenstaande tekst wordt vooral gefocaliseerd wat er wordt besproken. Korte zinnen met indirecte rede maken de scene spannender. De nadruk ligt hierdoor meer op de inhoud dan op de visualisatie van de scène.

In de ‘Zwartzustersstraat’-hoofdstukken worden mannen vaak als een machthebber gerepresenteerd, die de vrouwen telkens onderdrukken en mishandelen. In het verhaal van Chisom worden daarentegen de meeste mannen gerepresenteerd als verdedigers of in een (financieel) ondersteunende rol. Chisom lijkt nog het meest in haar vrijheid beperkt te worden door geld of door de andere vrouwelijke personages.

‘Lieve Sisi, het is niet aan jou om hier vragen te stellen. Jij doet gewoon wat je gezegd wordt en dan loopt alles van een leiden dakje. Ik praat, jij luistert. Begrepen?’ [128]

Chisom wordt onderdrukt door de madam en de andere prostituees die een betere prestatie leveren, net als door het maandelijks bedrag dat ze naar Dele moet sturen. Chisom wil zich gedragen als een ander persoon, Sisi, niet alleen om haar identiteit te verbergen voor de toekomst die ze heeft geschetst, maar ook om de realiteit te vergeten die haar telkens lijkt te verstikken.

In haar kamer liet Sisi de tas op de grond vallen en zeeg op haar bed neer. [...] 'Rust, benen', zei ze tegen haar benen. Ze trilden. Rust, handen. Haar handen vouwden zichzelf onder haar hoofd. Rust, ogen. Ze deed haar ogen dicht. Rust, gedachten. Het bedrag dat ze elke maand moest betalen echode door haar hoofd. Vijfhonderd. Vijfhonderd. Vijfhonderd. Vijfhonderd. Ze draaide en woelde. [193]

De herhalende woorden in de bovenstaande tekst, zoals *rust* en *vijfhonderd*, zijn wat Chisom het meest bezig houdt. Door de herhaling van de woorden en van de korte zinstructuur lijkt de lezer zich te kunnen inleven in de hoeveelheid druk die ze ervaart. Wanneer de druk ondraaglijk wordt, kan een verandering in de focalisatie waargenomen worden.

[Chisom] stelde zich voor dat ze droomde. Maar deze man kon onmogelijk een plek innemen in haar dromen. [...] Dit ben ik niet. Ik ben hier niet. [...] Dit is iemand anders. Een ander lichaam. Niet het mijne. [224]

Door de wending van indirecte rede naar directe rede wordt een vrouw gerepresenteerd die lichamelijk onderdrukt wordt door mannen, en mentaal door haar financiële situatie. Haar eerste reflex is om de man weg te duwen, maar in haar nieuwe leven heeft ze meer aan gezond verstand dan aan instinctieve reacties. De enige oplossing die zij heeft, is de realiteit en zichzelf als Sisi te ontkennen.

In deze toestand verlangt Chisom naar ontsnapping. Luc, de nieuwe minnaar van Chisom, is een zowel fysieke als mentale ondersteuning geweest. Hij wil haar overtuigen te stoppen met haar huidige baan en samen met haar te vluchten.

H-h-het, ik bedoel... het d-d-duurt niet lang, b-b-beloofd. [...]

Ze was niet bang voor Segun. Hij was ongevaarlijk; dat wist iedereen. Vandaar ook dat ze schrok van die hamer die in haar schedel hieuw. Ze kreeg niet eens de tijd om te gillen. Ze was nog niet dood toen hij haar naar buiten sleepte op de

verlaten weg die naar een GB leidde en haar in de kofferbak van de auto duwde, haar op een paars met grijs geruite deken gooide.

Op het moment tussen bijna doodgaan en de ijsskoude dood zelf – het moment dat de ziel nog kan vliegen – ontsnapte Sisi's ziel aan haar lichaam en vloog naar Lagos. [314]

In de omgeving van Chisom zijn de mannen relatief aangenaam geweest in vergelijking tot hoe de drie vrouwen zich verhouden tot andere mannelijke personages. Segun is de laatste persoon die Chisom kan verdenken, omdat hij er niet gevaarlijk uitziet. Door zijn taalstoornis en lagere intelligentie komt Segun uit een lagere sociale kring. Het lijkt hierdoor alsof ook hij onderdrukt wordt in de samenleving. In de rangorde bevindt Chisoms plek zich hier echter nog ver onder – zowel letterlijk als figuurlijk. De moord op haar wordt als een perfecte misdaad geconcipieerd door verschillende machthebbers zoals Segun, waarboven Madam, Dele en corrupte politieagenten.

In de hierboven geciteerde teksten wordt het laatste uur van Chisom beschreven. Na haar dood wordt de focalisatie overgedragen aan de externe vertelinstantie. De externe vertelinstantie kan als een alwetende verteller meer zien dan de lezer en de personages. In het werk van Spivak twijfelde ze of de subalterne vrouwen gerepresenteerd kunnen worden. Wat ze op sarcastische toon heeft beschreven over het representeren van de subaltern, lijkt door deze narratologische structuur mogelijk te zijn – de representant moet onder verschillende partijen vallen om de situatie als geheel te kunnen zien en in bezit zijn van bovennatuurlijke macht.⁸⁴

Iedereen die Sisi goed kende, zou zeggen dat ze hun wenste dat ze een slecht leven zouden hebben. 'Moge je nooit de liefde ontdekken. Moge je vader even zwaar lijden als de mijne als hij hoort dat je er niet meer bent. Moge het verdriet hem vernietigen.' [...] En daarop denderde Sisi's ziel de trap af en vloog ze naar een andere wereld. [317]

Als Chisom overlijdt, neemt de externe vertelinstantie het over. In Lagos heeft ze een vredig en relatief stabiel leven gehad. Het in haar ogen een snelweg lijkend pad leidde tot haar ondergang. In de wereld waar Chisom leefde kunnen mensen haar onbesproken wereld niet

⁸⁴ Spivak 1993, p. 71

horen. Haar familieleden, minnaren en vriendinnen in Afrika en in België weten niet hoe ze werd onderdrukt én hoe ze om het leven is gekomen. Het was te laat voor Efe, Ama en Joyce om Sisi's echte naam en haar verleden te leren kennen. In dat opzicht kan Chisom als een subalterne vrouw beschouwd worden. Door de alwetende vertelinstantie en fictieve eigenschappen van de roman wordt de tot nu toe onbesproken gebleven wereld van Chisom aan de lezer gerepresenteerd.

Als een geest vervloekt Chisom de mensen die haar misleid hebben. De roman eindigt met het hoofdstuk 'Sisi', waarin Chisoms ziel naar een andere wereld vliegt. Zoals in de voorafgaande alinea's besproken is, lijkt het, door de narratologische structuur en indeling van de roman, voor de lezer dat Chisom als een geest in hun wereld altijd aanwezig is geweest – als een zwarte hand die een schaduw legt over de personages.

Efe, Ama en Joyce zijn zich er bewust van dat ze onderdrukt worden. Nadat ze over elkaar hebben geleerd, beseffen ze dat ze vriendinnen voor het leven zijn. '[...] Nu zijn we zussen.' De vrouwen pakken elkaar stevig vast.'⁸⁵ Ze zijn niet gelukkig en willen zich uit de oneerlijke omstandigheden emanciperen. In de jaren daaropvolgend is nooit een poging gedaan, omdat ze zich afvragen of ze een beter alternatief kunnen vinden dan hun huidige leven. Óf hun situatie ooit zal veranderen, óf ze wellicht hetzelfde lot wacht als Chisom blijft onbekend.

Tot slot: Fata Morgana

In *Fata Morgana* staan vier vrouwelijke protagonisten centraal. In de werkelijkheid die in de roman wordt gerepresenteerd, is sprake van subalterne vrouwen. In de representatie komen kwesties zoals leeftijd, sekse, conventie, misogynie denkwijze, ras en financiën ter sprake, die de vrouwen onderdrukken, met veel sensuele scènes, geweld en mishandelingen.

De narratologische structuur – twee wisselende niveaus, wendingen in de focalisatie, overdrachten naar de alwetende externe vertelinstantie – van *Fata Morgana* heeft een enorm effect op de representatie van de subalterne vrouw. Hierin hoeft de vrouwelijke lezer zich niet te identificeren met een mannelijk perspectief zoals in *Yemma*. Is het mannelijk perspectief niet in staat om de subalterne vrouw te representeren? In hoeverre is de representatie verschillend of overeenkomstig? In *Spotvogel* is het mannelijk perspectief weer het subject

⁸⁵ Unigwe 2007, p. 310

van de focalisatie. In het komende hoofdstuk zal bestudeerd worden hoe de narratologische structuur zich verhoudt tot de representatie van de subalterne vrouw.

CASUS: SPOTVOGEL

Inleiding

In *Spotvogel* staat een Nederlandse schrijver centraal die in Marokko geboren is en getogen in Nederland. Hij is vertrokken naar zijn vaderland om te rusten. Tijdens zijn verblijf schrijft hij over wat hij ervaart in het land van herkomst.

In de roman wordt de naam van de schrijver op een speelse wijze achtergehouden. Het volgende dat Andala – een vrouwelijke personage in Marokko – uit, lijkt een aanwijzing voor de naam te kunnen zijn: ‘Hij is hier niet voor een vrouw. Hij is een gegijzelde van zichzelf. Hafid zoekt verlossing.’⁸⁶ Het is echter opvallend dat het hoofdpersonage zelf hierover de volgende verklaring geeft: ‘[...] noch is Hafid mijn naam: ‘Hafid zoekt verlossing’ is een uitdrukking [...]’⁸⁷ Ondanks de gelijkenis tussen de schrijver en het hoofdpersonage wordt het werk als fictief bestempeld in deze alinea.

Teruggekeerd, wilde ik zeggen, maar ik ben hier niet eerder geweest, in het huis dat mijn vader zaliger mij heeft nagelaten. En ook al ben ik er niet geboren, al heb ik het slechts sporadisch bezocht, het voelt als een terugkeer naar mijn land – het stof dat mijn vader in mijn bloed of genen heeft achtergelaten. [8]⁸⁸

Het verhaal wordt door de ik-verteller verteld, wiens identiteit zich op de grens tussen de Nederlandse en Marokkaanse bevindt. In ‘Een bonte duisternis. *Spotvogel* van Hafid Bouazza’ heeft Vervaeck het volgende beweerd: ‘[...] hij gebruikt nauwelijks wetenschappelijke termen, en vooral: hij benoemt niet, maar suggereert.’⁸⁹ Wat het hoofdpersonage hierboven vertelt over zijn Marokkaanse identiteit – ‘het stof dat mijn vader in mijn bloed of genen heeft achtergelaten’ – lijkt volgens Bart Vervaeck niet wetenschappelijk te zijn. Over de verwerving van een identiteit stelt Stuart Hall: ‘We only know what it is to be “English” because of the way “Englishness” has come to be represented, as a set of meanings, by English national culture’.⁹⁰ Volgens Stuart is men niet geboren met een nationale identiteit. De identiteit kan door middel van het begrip representatie gevormd en

⁸⁶ Bouazza 2009, p. 65

⁸⁷ Bouazza 2009, p. 118

⁸⁸ Het paginanummer verwijst naar Bouazza 2009.

⁸⁹ Vervaeck 2009, p. 871

⁹⁰ Hall 1992, p. 612

getransformeerd worden.⁹¹

In de roman gaat het over een schrijver die voor deze reis nooit naar zijn herkomstland geweest is. In haar werk licht Bouras dit toe. Volgens haar is de reis naar Marokko een belangrijke uiting van verbondenheid met het land van herkomst. Echter: ‘Niet iedereen was in staat om jaarlijks op reis te gaan naar Marokko; alles hing af van de bestedingsmogelijkheden.’⁹² Het lijkt bovendien dat de band met Marokko in de tweede helft van de twintigste eeuw geïmpacteerd werd in Nederland. Volgens Bouras zijn er drie verklaringen voor de problematisering van banden met Marokko: banden van Marokkanen met hun herkomstland werden in Nederland gezien als een politieke, economische en culturele dreiging.⁹³

Het verhaal in *Spotvogel* gaat over de mensen rondom de ik-verteller. In de analyse van *Spotvogel* hierna zal de nadruk liggen op de representatie van de vrouwelijke personages die op bepaalde wijze tot stand gekomen is.

Het mannelijk perspectief

‘Wacht’ [...] ‘ik zal meer laten brengen.’ [...] ‘En zie eens wie we daar hebben!’

Een vrouwenstem achter mij. Ik draaide mij om en zag een jonge vrouw staan: kort, zwart krulhaar, kort van gestalte, een rijpbekken, een immense glimlach op haar blanke, gladde gezicht en een melkweg van vreugde in haar grote, zwarte ogen. Ze droeg een lichtbruine jurk zonder mouwen tot op haar knieën en behendig een dienblad in haar rechterhand en een kind, niet ouder dan een jaarling, zittend op haar rechterheup.

‘Mijn zus Sephina,’ zei Warid. [30]

In de passage hierboven is de ik-verteller, die zich verliest in lange beschrijvingen, het subject van de focalisatie. Sephina, een zus van zijn buurman Warid, is het object van de focalisatie.

In *Spotvogel* ligt de focalisatie slechts bij het mannelijk perspectief, de ik-verteller en Noral. Alle andere personages zijn het object van de focalisatie. De mannelijke focalisatoren

⁹¹ Hall 1992, p. 612

⁹² Bouras 2012, p. 256

⁹³ Bouras 2012, p. 257

focaliseren bovendien nooit een mannelijk personage zo uitgebreid als een vrouwelijk personage. De mannelijke personages kijken samen met de vertelinstantie naar de vrouwen. Het lijkt hierdoor alsof de vrouwelijke personages in de roman als het object van de mannen worden afgebeeld.

Wanneer de schrijver over Noral en Marfisa vertelt, wordt Marfisa het meest gefocaliseerd. Hun verhaal ontrolt zich vooral op basis van Norals woorden en op basis van brieven die uitgewisseld zijn tussen Noral en Marfisa. Het is opvallend dat Noral als het subject van het verhaal wordt beschouwd: ‘Het verhaal dat ik hier ga vertellen is van en over Noral, zoals ik het in details uit zijn mond heb gehoord. Hij was erudiet, had een fenomenaal geheugen [...]’⁹⁴ Ondanks het feit dat de brieven bestaan die Marfisa heeft geschreven, blijft Marfisa het object van de focalisatie.

In de narratologische structuur van dit verhaal is het opmerkelijk dat de ik-verteller Marfisa probeert te representeren met behulp van Noral. In de eerste instantie lijkt Marfisa twee keer belichaamd te worden door het mannelijk perspectief. ‘Wacht: ik schrijf *zijn* verbale gaven, maar ik bedoel *hun*. Marfisa was, te oordelen naar de brieven, ook welbespraakt. Een stupide verdenking van mij: alsof haar mond slechts gemaakt was voor kussen en klapzoeven.’⁹⁵ Door de lichtvoetigheid in zijn taalgebruik wordt de situatie benadrukt, waarin Marfisa beschouwd wordt als een object van de mannen.

De focalisatie wordt daarna ingebed tussen de ik-verteller en Noral. Wanneer Noral meer over Marfisa vertelt, krijgt hij de focalisatie van de ik-verteller. Zie hieronder:

Marfisa was slank van leest en recht van postuur. De borsten waren klein en afhankelijk, peervormig, zo klein dat ze altijd een belofte leken, en zij was zich, meen ik, niet onbewust van haar vernale mamellen. Weinig vrouwen zijn zich onbewust van hun vormen, van hun vormelijke ornamenten. Haar mond was vol en rijp, ze had een meluwe, licht indolente elegantie en ze straalde een diffuus lentelicht uit. [91]

Zoals in de hierboven geschreven passages waargenomen kan worden, wordt Marfisa gefocaliseerd door een mannelijk personage. Hoewel ze het meest gefocaliseerde personage in de roman is, lijkt het hierdoor dat Marfisa bijna stemloos is. Daarnaast is het opmerkelijk dat Noral opeens het subject van de focalisatie is: daarvoor was hij dat niet.

⁹⁴ Bouazza 2009, p. 80

⁹⁵ Bouazza 2009, p. 81

Het mannelijk vertelinstantie focaliseert het lichaam van Marfisa zo gedetailleerd dat het lijkt alsof de lezer naar een foto kijkt. Door de lange, levendige beschrijvingen die ook eerder bij de schrijver te lezen waren, lijken de ik-verteller en Noral bijna één personage te zijn – die over zichzelf en zijn noodlottige liefde spreken. Maar wie de twee figuren – de ik-verteller en het personage Noral – als één wil beschouwen, wordt gewaarschuwd: ‘Noraldino is geen vermomming van mijn naam [...] en leed is niet overdraagbaar, zeker niet anagrammatisch.’⁹⁶

Naarmate het verhaal dichterbij de climax komt van de roman, kan een derde verandering in de focalisatie waargenomen worden. Noral en Marfisa worden gefocaliseerd door de schrijver in het verhaal, die bijna op een externe vertelinstantie begint te lijken. Tegelijkertijd wordt de stemming van de vertelinstantie indirecter, poëtischer en lichtvoetiger.

Marfisa: representatie van de subalterne vrouw door de lichtheid van de literatuur

Noral en Marfisa zijn verliefd op elkaar. Aangezien beide ouders van Noral overleden zijn en zijn werk in een ijzer-en-staalfabriek niet veel opleverde, is Marfisa’s vader tegen hun liefde en huwelijk: ‘Ik zweer op het hoofd van mijn kinderen dat hij je nooit, nooit zal krijgen, hoor je? Hij heeft geen familie. Hij kan niet alleen voor jou zorgen.’⁹⁷ In de loop van de tijd wordt Marfisa steeds als een verkoopbaar product van het gezin beschouwd. In het gesprek over schenking bij het huwelijk wordt deze misogynie denkwijze echter aan beide kanten gehanteerd: ‘Marfisa zei: ‘Vraag vijftig armbanden van rood goud, vijfduizend florijnen, honderd gewaden van wol en zijde en vijf buidels van zuivere amber.’’⁹⁸ Door de werkelijkheid die het mannelijk perspectief focaliseert, waarin geen kritiek van de vertelinstantie ter sprake komt, wordt het vanzelfsprekend gerepresenteerd.

Marfisa lijkt zich niks aan te trekken van haar vaders mening. Aan de hand van brieven en signalen laat ze Noral de tijd van de ontmoeting weten. In de nacht hebben ze intieme gemeenschap, zo stil dat ze slechts hun eigen codes en geheimtaal kunnen gebruiken. Nadat haar vader te weten komt over Marfisa’s nachtelijke ontsnappingen, barricadeert hij het huis en bedekt hij de ramen in haar kamer met kranten. Toch ontsnapt zij een keer op het

⁹⁶ Vervaeck 2009, p. 877

⁹⁷ Bouazza 2009, p. 106

⁹⁸ Bouazza 2009, p. 106

einde van de nacht om Noral vast te houden. Ze smeekt hem haar niet te verlaten: ‘zij wilde hem volgen overal waar hij ging.’⁹⁹ In een van de dagen daarna komt ze om het leven.

A young woman of sixteen or seventeen, Bhuvanewari Bhaduri, hanged herself in her father’s modest apartment in North Calcutta in 1926. The suicide was a puzzle since, as Bhuvanewari was menstruating at the time, it was clearly not a case of illicit pregnancy. Nearly a decade later, it was discovered that she was a member of one of the many groups involved in the armed struggle for Indian independence. She had finally been entrusted with a political assassination.

Unable to confront the task and yet aware of the practical need for trust, she killed herself.¹⁰⁰

In het werk van Spivak wordt de zelfmoord van een vrouw in Indië, Bhuvanewari Bhaduri, besproken. Het duurde bijna tien jaar totdat de gemaskeerde waarheid over haar dood werd gereconstrueerd. Uit de cynische blik van Spivak in haar werk blijkt dat de representatie van de subalterne vrouw niet mogelijk is door teksten binnen politiek verband of met een dergelijk doel. De subalterne vrouw kan met name niet door debatten, betogen of soortgelijke teksten gerepresenteerd worden – volgens Boletsi zelfs niet in literaire werken wanneer de teksten te formeel zijn.

Boletsi is het eens met de opvatting van Thomas Vaessens dat literatuur een belangrijke rol kan spelen in publieke debatten en dat critici en literatuurwetenschappers deze rol beter moeten belichten. Literaire auteurs kunnen teksten produceren die bijna even serieus van toon zijn als actuele debatten over de samenleving. De suggestie die hieronder ligt is dat literatuur relevant is wanneer het literaire werk serieus bedoelde uitspraken over de wereld doet – literatuur wordt alleen relevant als ze toestemming krijgt om aan de “volwassenen tafel” te zitten en deel te nemen aan echte debatten. ‘De oproep om literatuur serieus te nemen kan, anders dan beoogd, op deze manier het tegengestelde effect hebben’, stelt Boletsi.¹⁰¹ Wat deze visie namelijk buiten beschouwing laat, is ‘[...] het transformatieve vermogen van literaire taal, dat juist tot uiting komt wanneer literaire taal haar niet-serieuze karakter behoudt en wanneer ze zich blijft onderscheiden van de retoriek van actuele debatten.’¹⁰² Wat literatuur het beste kan bereiken is volgens Boletsi ‘(bijna) even serieus zijn, zonder ooit de

⁹⁹ Bouazza 2009, p. 108

¹⁰⁰ Spivak 1993, p. 103

¹⁰¹ Boletsi e.a. 2015, p. 11

¹⁰² Boletsi e.a. 2015, p. 11

“ernst” en hoge status van “echte” debatten te kunnen ervaren.’¹⁰³

In zijn werk heeft Vervaeck beweerd dat *Spotvogel* een indirecte, poëtische en soms bijna lichtvoetige benadering hanteert.¹⁰⁴ Dit maakt *Spotvogel* verschillend van de twee romans die in de voorgaande hoofdstukken bestudeerd werden, waarin het narratief relatief serieus of neutraal overkomt. Door het zinnelijke en niet serieuze taalgebruik en de impliciete kritiek van de verteller worden de personages in *Spotvogel* op een unieke manier belichaamd.

Thuis wachtte haar vader haar als een duivel op. [...] Hijgend riep hij zijn zoons hem te helpen een zware steen te dragen; dit deden zij, en met al hun vereende krachten lieten zij de steen op haar voeten neerkomen. Er was een gekraak te horen als van een droge tak die onder de voet wordt gelopen. Nu zou ze niet meer kunnen lopen en daardoor ook niet ontsnappen. Zij kon zich niet eens naar haar kamer slepen en viel huilend en uitgeput in slaap waar ze onbedekt maar gesluierd lag. Haar voeten waren gebroken en daarmee Norals hart. Hij voelde haar takken in zijn hart knakken en kraken. [114]

Wanneer Marfisa’s vader haar ontsnapping heeft opgemerkt, lijkt de vertelinstantie bijna alwetend te zijn. De gebeurtenissen worden bovendien in fijnzinnige details overgedragen door de alwetende vertelinstantie, die het onbesproken hart van de subalterne vrouw representeert door gebruik te maken van de metafoor: ‘Marfisa’s gemartelde kreten bekrasten de zonnige dagen die volgden. Zij, sinds haar verliefdheid op Noral niet meer eenzaam [...] bloemen die bloemen plukten; zij [...] werd vermorzeld niet zoals door Noral om uit haar maankop sappen te puren, maar om haar bloei te vernietigen.’¹⁰⁵

Haar gekrijs had zelfs de spotvogels van Orpheus verdwaasd – en zij zwegen verward. [115]

De vogel uit de titel van de roman is de Orpheusspotvogel, *hippolais polyglotta*, die in tropisch Afrika leeft maar soms in Nederland en omgeving broedt. Volgens Vervaeck brengen de spotvogels van Orpheus de centrale draden van het verhaalweefsel samen.¹⁰⁶

¹⁰³ Boletsi e.a. 2015, p. 10

¹⁰⁴ Vervaeck 2009, p. 871

¹⁰⁵ Bouazza 2009, p. 114

¹⁰⁶ Vervaeck 2009, p. 872

En Marfisa: ik wil jouw naam niet noemen – maar alles rustte in jouw naam – en dit alles is ijdel gebleken. Hoe ver in de tijd dit zich ook heeft afgespeeld, hoe miskleurig het geheugen mijn verhaal ook moge hebben opgepronkt met geleende kleuren: dit gebeurde in het land waar ik geboren werd en waar ik het liefst vertoefde, en dat land, mijn enige en lieve lezeres, is niet Marokko, maar een land in het Noorden, waar, zoals Plinius zei, de bomen onder de rivieren groeien – een Moerasland, een Houtland, een Neder Land. [118]

Een eenzame spotvogel die de complete onvrijheid van de door de conventie en cultuur stemloos blijvende subalterne vrouw heeft gezien, wordt bezielde om de ziel van het overleden slachtoffer te brengen naar haar wereld van de absolute vrijheid. De spotvogel hierboven kan worden gezien als een allegorie van een eenzame protagonist, die geschrokken wordt door de onbesproken wereld van Marfisa. Dat de spotvogels de zielen van overledenen in zich dragen, is de culturele betekenis van de mythologie die hierin meespeelt.

Wanneer de protagonist het graf van Marfisa bezoekt, merkt hij dat er een boom groeit waaraan rode, groene en gele lintjes hangen – een volkswijze van zelfgenezing: de boom behoort de ziekte van lichaam of hart over te nemen. Hij vraagt aan de opzichter waar de boom vandaan komt.

‘Ik ken de namen van de bomen niet, alleen de namen op de zerken. Ik weet wel dat deze boom door bezoekers “De Boom van de Ongehuwde Bruid” wordt genoemd. Hij is geneeskrachtig en brengt geluk.’ [...] Ik weet nu dat het Hebes boom was – de verloren beker –: de lijsterbesboom. [117]

Literatuur kan nooit – zoals bijvoorbeeld een betoog – één heldere, overtuigende stem geven. Wat zij echter wel kan doen, is precies waar ze goed in is: lichtvoetig zijn, geen waarheid opeisen. ‘Literatuur kan in actuele debatten interveniëren niet ondanks, maar juist dankzij haar anders-zijn – haar ondraagbare lichtheid, die doodernstige implicaties kan hebben voor de actuele sociale en politieke problematiek zonder per se serieus, waar of werkelijk te zijn.’¹⁰⁷

“De Boom van de Ongehuwde Bruid” is de representatie van Marfisa, die niet door de serieuzeheid en logica van de debatten of de representatie als in de politiek gerepresenteerd

¹⁰⁷ Boletsi e.a. 2015, p. 11

wordt. Door de metafoor kan de subalterne vrouw de juiste hoeveelheid aandacht krijgen. Haar ongehoorde stem in haar onbesproken wereld lijkt hierdoor gehoord te worden.

Tot slot: Spotvogel

In *Spotvogel* reist een Marokkaans-Nederlandse schrijver naar zijn vaderland. Hij vertelt over de mensen in Marokko die hij tijdens zijn vakantie heeft ontmoet. Door het zinnelijke, poëtische en lichtvoetige taalgebruik en de benadering met impliciete kritiek in de roman, wordt Marfisa gerepresenteerd als een subalterne vrouw. Hierin komen een misogynie denkwijze, conventie en financiën samen, die de vrouw onderdrukken en leiden tot haar dood.

In de roman heeft de narratologische structuur tevens een grote invloed op de representatie van de subalterne vrouwen. In de structuur die via twee mannelijke perspectieven de subalterne vrouw representeert, lijkt het aanvankelijk dat de vrouw slechts als object van de mannen beschouwd wordt, maar naarmate er veranderingen in de structuur komen – een verschuiving van twee perspectieven naar bijna hetzelfde en naar uiteindelijk een bovennatuurlijke externe vertelinstantie verschuift– wordt de subalterne vrouw toch gerepresenteerd.

CONCLUSIE

In het werk van Gayatri Spivak wordt een bepaalde groep mensen in de samenleving bestudeerd die onderdrukt wordt op basis van hun sekse, ras en klasse. Het lagere financiële vermogen, hun nationaliteit, leeftijd, geloof en maatschappelijke conventies versterken de situatie, waarin oneerlijke machtsverhouding ter sprake komt. De nadruk ligt vooral op de vrouwen die in deze toestand geen stem mogen hebben en zich zelfs niet bewust zijn van het feit dat ze onderdrukt worden. Deze vrouwen worden subaltern genoemd. Het systeem waar de subalterne vrouwen zich in bevinden, is gedurende de geschiedenis van de mens ontwikkeld – met name door imperialisten en kapitalisten. Spivak citeert een historisch voorbeeld van “sati”, een traditionele Indiase rite, waar een Hindoe weduwe voor haar overleden echtgenoot zichzelf offert door zichzelf in brand te steken. Bij de interpretatie van de sati wordt uitgelegd dat het voor de vrouwen een eerkwestie kan zijn en dat ze hier vrijwillig voor kiezen. Dit traditionele ritueel is echter in de rechtbank verboden door de Britse kolonisten, waarbij geen enkele Hindoestaanse vrouw aanwezig was. Bovendien wordt de afschaffing bestempeld als de blanke man die de donkere vrouw zogenaamd redt van de donkere man. Spivak beweert dat al deze interpretaties onvoldoende zijn – de eerste interpretatie lijkt een te rooskleurig beeld te schetsen en door de tweede worden de vrouwen monddood gemaakt. Volgens haar worden de vrouwen gedwongen tot zwijgen en worden zij enkel opgeofferd binnen de verstikkende atmosfeer van de samenleving. De vraag is: “kan de subaltern spreken?” Wat centraal staat in het concept is de representatie van de subalterne vrouw.

Het woord “representatie” is een dubbelzinnig woord. Het betekent aan de ene kant een re-presentatie, het herpresenteren van een (niet-)bestaande werkelijkheid buiten of binnen de realiteit door middel van ideeën, symbolen of figuren. Aan de andere kant betekent het woord representeren – net zoals een parlementslid de kiezers vertegenwoordigt. In het onderzoek naar de representatie werden de twee kanten van representatie belicht – representatie als in de politiek en als die in de kunst en filosofie. Het lijkt erop dat westerse intellectuelen anderen niet goed representeren. In de poging van de domestiek representanten tot de representatie van hun eigen volk, wordt bovendien de stem van de subalterne vrouw ook niet gehoord. In het werk van Spivak lijkt degene die de subaltern kan representeren in het bezit te moeten zijn van een bovennatuurlijke macht en positie. Uit het onderzoek blijkt

dat de subalterne vrouwen slechts door de tweede kant kunnen worden gerepresenteerd.

In mijn scriptie stond de subalterne vrouw in de Nederlandse recente romans centraal. Tijdens het onderzoek werd bestudeerd hoe de subalterne vrouw wordt gerepresenteerd en hoe de narratologische structuur van het literaire werk zich verhoudt tot de representatie van de subalterne vrouw. De drie romans die voor het onderzoek geselecteerd werden, kennen verschillende narratologische structuren, waarvan de verhouding tussen de representatie en de narratologische structuur uiteengezet is.

In *Yemma* wordt de laatste levensfase van een oude Marokkaanse vrouw gerepresenteerd, die tot de eerste generatie van de Marokkaanse migranten hoort. Door een herseninfarct verliest ze haar spraakvermogen en gaat haar gezondheid sterk achteruit. Ze wordt gerepresenteerd door haar zoon, Benzakour. Hierin wordt echter de onbetrouwbaarheid van het vertelperspectief duidelijk, veroorzaakt door zijn heftige emoties en serieuze karakter. De narratologische structuur van *Yemma* resulteert zo in een ongelijke representatie.

In *Fata Morgana* staan vier Afrikaanse prostituees in België centraal – drie van de vier vrouwen delen met elkaar hun levensverhaal en de overledene krijgt een stem door de alwetende externe vertelinstantie. De vier vrouwen zijn de representatie van de subalterne vrouw, wier stem nooit gehoord wordt in de samenleving. In de wisselende narratologische structuur van *Fata Morgana*, waar de vrouwelijke lezer zich niet hoeft te identificeren met een mannelijk perspectief zoals in *Yemma* en *Spotvogel*, lijkt de subalterne vrouw wel degelijk gerepresenteerd te kunnen worden. In de analyse van de roman worden onderwerpen zoals gender, leeftijd, conventie, ras en misogyne denkwijze besproken.

In *Spotvogel* wordt Marfisa die als een subalterne vrouw kan worden beschouwd gerepresenteerd, door het zinnelijk, poëtisch en lichtvoetig narratief. Het is opvallend in de representatie dat de misogyne denkwijze zowel door de onderdrukte als door de onderdrukker wordt gehanteerd. In het onderzoek naar de narratologische structuur wordt besproken dat het mannelijk perspectief de vrouw als een object van de man onderdrukt. Het werk lijkt echter de vrouw beter te kunnen representeren. Hierin komt de lichtheid van de literatuur ter sprake. Zolang de literatuur bestaat en doet waar zij juist goed in is, zweven meer spotvogels met het onbesproken hart van de subalterne vrouwen naar de wereld:

WAAR ZE KUNNEN SPREKEN.

BIBLIOGRAFIE

Primaire literatuur

I. Gedrukte bronnen:

Benzakour, Mohammed, *Yemma*. Breda: De Geus, 2013.

Bouazza, Hafid, *Spotvogel*. Amsterdam: Prometheus, 2009.

Unigwe, Chika, *Fata Morgana*. Antwerpen: Manteau, 2007.

Secundaire literatuur

I. Gedrukte bronnen:

Althusser, Louis, *Lenin and Philosophy and Other Essays*. Vertaald door Ben Brewster. New York: Monthly Review Press, 1971, pp. 132-133.

Bal, Mieke, *De Theorie van vertellen en verhalen: inleiding in de narratologie*. Muiderberg: Coutinho, 1986.

Bhaba, Homi K., *The Location of Culture*. 2^e druk. London: Routledge, 2004.

Boletsi, Maria, Sarah de Mul, Isabel Hoving & Liesbeth Minnard, *De lichtheid van literatuur. Engagement in de multiculturele samenleving*. Den Haag: Acco, 2015.

Bouras, Nadia, *Het land van herkomst: Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010*. Hilversum: Verloren, 2012.

Broere, Kees, *Van Accra naar Amsterdame. Afrikaanse migranten op weg naar Europa*. Amsterdam: Meulenhoff, 2010.

Butler, Judith, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York e. a.: Routledge, 1999.

Cavanagh, John en Joy Hackel, 'Contracting poverty' In: *Multinational Monitor*, vol. 4, nr. 8. Washington: Institute for Policy Studies, D.C., 1983, p. 8.

Culler, Jonathan, *On Deconstruction: Theory and criticism after structuralism*. Ithaca: Cornell University Press, New York, p. 48.

Da Silva, Tony Simoes, 'Displaced Selves in Contemporary Fiction, or the Art of Literary Activism', In: *Australian Literary Studies*, vol. 28, nr. 4. St Lucia: University of Queensland Press, 2013.

Deleuze, Gilles en Felix Guattari, *Anti-Oedipus: Capitalism and schizophrenia*. Vertaald door Richard Hurley e.a. New York: Viking Press, 1977, p. 26.

Derrett, J. D. M., *Hindu Law Past and Present: Being an account of the controversy which preceded the enactment of the Hindu code, and text of the code as enacted, and some comments thereon*. Calcutta: A. Mukherjee & Co, 1957, p. 46.

Derrida, Jacques, 'The double session' In: *Dissemination*. Vertaald door Barbara Johnson. Chicago: University of Chicago Press, 1981.

Foucault, Michel, *Madness and Civilization: A history of insanity in the age of reason*. Vertaald door Richard Howard. New York: Pantheon Books, 1965, pp. 251, 262, 269.

Foucault, Michel, 'On Popular Justice: a discussion with Maoists', In: *Power/Knowledge: Selected interviews and other writings*. Vertaald door Colin Gordon e.a. New York: Pantheon, 1972.

Foucault, Michel, *Language, Counter-Memory, Practice: Selected essays and interviews*. Vertaald door Donald F. Bouchard en Sherry Simon. Ithaca: Cornell University Press, 1977, pp. 205-217.

Freud, Sigmund, *The Interpretation of Dreams*. Vertaald door Abraham A. Brill. Lawrence: Digireads Publishing, 2017.

Hall, S. 'The Question of Cultural Identity' in: *Modernity and its Futures*. Stuart Hall e.a. Cambridge: Polity, 1992.

Hall, S. 'The West and the Rest: Discourse and Power' in: *Race and Racialization: Essential Readings*. Tania Das Gupta e.a. Toronto: Canadian Scholars Press, 2007.

- Joosten, Corrie, Coen Peppelenbos & Bart Temme, *Basisboek literatuur*. Groningen: Klene Uil, 2009.
- Kane, Varman, *History of Dharmasastra*, vol. 2. Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute, 1963.
- Kern, Stephen, *The Culture of Time and Space 1880 – 1918*. Cambridge e. a.: Harvard University Press, 2003.
- Lee, Jung-hee, ‘북한 어린이들의 영양상태, 식량수급량 변화 추이와 영양지원정책 방향 연구: 1998 년~2012 년 북한 어린이 영양조사 자료 분석’. Suwon: Scriptie Kyonggi University Education Graduate School, 2014.
- Macherey, Pierre, *A Theory of Literary Production*. Vertaald door Geoffrey Wall. London: Routledge, 1978.
- Marx, Karl, *Surveys from Exile*. Vertaald door David Fernbach. New York: Vintage Books, 1974, p. 239.
- Meijer, Maaïke, *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996.
- Page, Ruth E., *Literary and Linguistic Approaches to Feminist Narratology*. New York: Palgrave Macmillan, 2006, p. 1.
- Pol, Lotte van de, *The Burgher and the Whore: Prostitution in Early Modern Amsterdam*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Ramone, Jenni, *Postcolonial Theories*. London: Palgrave Macmillan, 2011.
- Spivak, Gayatri C. ‘Can the Subaltern speak?’ In: *Colonial Discourse and Postcolonial Theory*. Patrick Williams & Laura Chrisman ed. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf, 1993.
- Turkle, Sherry, *Reclaiming Conversation: The Power of Talk in a Digital Age*. New York: Penguin Press, 2015.
- Vriente, Henny, *Ik ween om bloemen in de knop gebroken : De Tachtigers 100 mooie gedichten gekozen door Henny Vriente*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmaar, 2004.
- Wainaina, Binyavirigwa, ‘How to Write about Africa’ In: *Granta 92: The View from Africa*. Ian Jack ed. Granta: Grove Press, 2006.

II. Internet:

Marx, Karl & Friedrich Engels (1848), *Het Communistisch Manifest*. Geraadpleegd op 22 februari 2018, van <https://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1848/manifest/manif1.htm>

Vervaeck, Bart (2009), 'Een bonte duisternis. *Spotvogel* van Hafid Bouazza'. Geraadpleegd op 3 maart 2018, van <http://www.dwb.be/uitgave/2009/5/hij-zal-door-alles-heen-groeien/bart-vervaeck/een-bonte-duisternis-spotvogel-van-hafi>